

В.В. Кузнецов, Н.В. Кузнецова

Кызытсе стандарт почеш
марий йылмым туныктымаш

Туныктышо-влаклан полмыш

5 – 6 класс

Йошкар-Ола
2013

УДК 81.2 Мар
ББК 74.2
К 89

*Марий туныктыш институтын
научно-методический советше темлен*

Кузнецов В.В., Кузнецова Н.В.

К 89 Кызытсе стандарт почеш марий йылмым туныктымаш: Туныктышо-влаклан полшыш: 5 – 6 класс. – Йошкар-Ола: Марий туныктыш институт, 2013. – 68 с.
ISBN 978-5-4325-0071-7

Полшыш кызытсе автор-влак улшо тунемме книга-влакын ойыртемыштым кызытсе ФГОС-лан келыштарен лончылат. Пример шотеш икмынар урокым ончыктат.

Книгаште тыгак туныктышын пашажым аклымсе нормо пуалтеш. Марий йылмым туныктышо-влаклан темлялтеш.

УДК 81.2 Мар
ББК 74.2

ISBN 978-5-4325-0071-7

ШОЧМО ЙЫЛМЫМ У СТАНДАРТЛАН КЕЛШЫШЫН ТУНЫКТЫМАШ

Айдемын илышыштыже шочмо йылме нимо дене вашталген кертдыме верыште шога. Кеч-могай пашам ышта гынат, кеч-мо нерген умылтарынеже гынат, tudo шке шочмо йылмышын полшымыж дене пайдалана. Күлеш шинчымаш, моштымаш, палымашат мемнан деке эн ончычак тудын полшымыж дене толят. Тыгеже, йылмынам сайын палымаш ваш-ваш умылымаште эн тун верым налеш.

Шочмо йылмын йоча кушмаште, тудын виянмаштыже эн ончылыно улмыж нерген эше шукертак тале руш педагог-влак ойленат. Нуно палемденят: шочмо йылме гоч изи йоча туняумылымашым налеш, шоннымжым чыла мотырым келтын да раш почын пуэн кертеш (К.Д. Ушинский, В.А. Сухомлинский).

Тидын нергенак мемнан кумдан палыме методистна В.Ф. Сапаев тыге каласен: «Шочмо йылмым сайын палымаш тунемше-влаклан шинчымаш деке корным почеш, нунын илышумылмашынгым шара, культурыштым нолталеш. Шочмо йылмым сайын пален, вес калык йылмым куштылгынак тунемаш лиш (В.Ф. Сапаев. Марий йылмым туныктымо методике. – Йошкар-Ола, 1989. С. 3).

Марий калыкнат шуко йылмым палаш, тунемаш тунгалын гынат, йочам куштымаште, тудын чыла шот денат виянмаштыже кызытсе жапыштат шочмо йылме эн тун верым налын шога. Тунгалтышлан пүтынъ шинчымаш йоча деке аваж гоч тудын полшымыж дене толеш, илышын тунгалтыш уроклажат тудын дене кылдалтын.

Самырык айдемым туныктымашын эн тун формаж семын школысо урокым шотлыман. Тудын кужу историйже шуко вашталтышым ужын, но туныктышо ден тунемшын личностышт эреак аралатт кодын: иктыже у шинчымашым пуаш тырша, весыже молан-гынат тунемнеже, мом-гынат пален налнеже. Нунын коклаште кыл шот гына вашталт толеш. Ондак tudo шуко палыше кутынгыншкеж деч палынак изи йочам кертмыже, моштымыж семын туныктымо сынан лийын гын, кызытсе саманыште илыш вес йодышымшында: *туныктышо тунемаш туныктымаш*. Кузе тидым умылыман?

Але шукерте огыл гына айдеме күлешан информацийым газет да журнал, телевиденийын ик-кок каналже да книгада гоч налын кертын. Тачысе кечын тиде йон палынак шукемын: компьютер, Интернет, телевидений да моло у технологий йон дене виянше техник ешартыш шинчымашым йыраваш шара. Информацийжат пеш шуко да түрлө сынан: шукыж годым күлеш да оккул, ошо ден шем түс варналтынгыт, сай ден осалым ойырен кертшат нелырак лийын. Саглан туныктышо ончылыно неле йодыш шога: самырык айдемым

© Марий туныктыш институт, 2013
© Кузнецов В.В., Кузнецова Н.В., 2013

информаций толкын гыч күлешаным ойыраш туныктыман, мо сайкым куштыра деч ойырен кертме корным ончыктыман. Тыгеже, айдеме изинек шке ончыланже целым шынден моштылаш да түн шоньмашкыже шуаш полшышо корно-влакым ужаш. Тидланже туныктышо, шке пашажым кыртменак ыштен, кажне урокышто полшен шогылаш.

Палемдыман: кеч-могай урок ончылыно пындыме түн йодыш-влак, илыш молемым ончыде, вапталтдеак кодыт. Тиде:

1. Урок молан-гынат туныктылаш, у шинчымашым пуылаш.
2. Тудо йочалан виянашкыже, кушканыже полшылаш.
3. Урок йочам воспитыватлылаш, поро пулышеш куштылаш.

Тиде йодыш-влак нимыярат шке күлешлыкштым йомдарен отыгтыл, кызытсе жапланат келшен толыт. Но илыш школысо пред-мет-влакым туныктымо методикыш вапталгышым нурташ палынак йодеш.

Кажне предметын шке ойыртемеже, шке сынже уло. Могай йодыш-влакым шочмо йылмым туныктышо шке ончылныжо ужаш?

1. Шочмо йылмым науко велым пымылаш, түрлө лингвисти-ческий умылымаш-влакым рашемдылаш.
2. Йочам ойтым да возымо йылмыжым вияндылаш.
3. Шочмо йылмым аралаш да йораташ туныктылаш.

Палемдыме йодыш-влакым илышын пындарыме йон-влак пүтынек йочан урокысо папаж гоч кайылаш улыт. Ты шотышто урокын түрлө этапыште ынгылаш паша-влакым ончал лектына.

Учештарыман

Урокын тиде ужашыштеже туныктышо ончыч тунемме мате-риал умылымым, шарнымым пален наллаш. Чыланан пале: йоча ушышто умылымашым коранден гына ончык каяш лиеш. Тиде этапыште тунемме теоретический материалым ушештарыман, мөнгысö пашам шуктымашым ончал лекман. Нине паша-влакын, туныктышын кажне урокышто ыштыме сомыл шөрлажым ончык-тыде, поснак ойыртемайтше могыржым палемден кодена: *тунем-ше-влакым ты жапыште шинчымашыштым ваш тергаш, йолташын палымаште, умылымаште улио торсырым ужаш да торлаш туныктыман*. Тыгодымак йоча шке лушкыдо вержы-мат шижаш тырышылаш. Туныктышо вес енгым колышт мошташ, шке шоньмашым упандарен радамлаш туныктылаш. Чыла тиде пашам ышташ, мемнан шоньмаште, тыгай йон-влак полшылаш улыт.

1. Лингвистический умылымаш да шуктымо мөнгысö пашам тунемше-влакын ваш тергымашышт.
2. Йолташын да шке ыштыме паша-влакым аклылаш.
3. Ешартыш источникнам кучылтмаш.

Мөнгысö пашам ваш тергеме годым йоча ешартыш шинчы-машым шкежат налеш, весын ыштыме грамматический йонгылыш-влакымат умыла. Йолташын пашажан акым пуйымо годым теоре-тический материалым шке сайын палыман, «окшаклыме» верым шижын шуктыман. Ешартыш источник дене ыштыме годым түрлө мутерлам шергал лекман, лингвистический умылымаш-влакым вес изданийлаште кычалман.

У материал дене паша

У материалым түрлө семын радамлэн ончыкташ лиеш. Ончычсо методикын йодмыжо тыгайрак: «У материалым умылта-рымсе годым ик йодыш гыч весыш пашан логикыжым эскерен кус-ныман. Тунемше-влаклан умылаш лийме пример-влак гоч правил дене кылдалтше йодыш-влак почела-почела пуалтыт. У материалым туныктышо пүтынек шке умылтарен сена, умылтарыме-сүретлыме (объяснительно-иллюстративный) йонлан энгerten кертеш, но йыл-ме урокын шке ойыртемеже уло. Темын кажне пунктиш тунемше-влак-лан лийлаш. Материалым умылтарыме жапыште тунемше-влак-лан йодыш-влакым пуздаш лиеш. Тыгодым нунын моштымыштым тер-гена, материалым чын умылымашыштым эскерена» (П.А. Апакаев. Марий йылмым туныктымо методике. – Йошкар-Ола, 1985. С. 148).

Палемдыме йоным кузе кучылтмо нергенат туныктышо сайын палылаш, күлеш лийме годым кучылт моштылаш.

Кызытсе жапын күнтымьжө тыгайрак корным йодеш: *у те-мым тунеммашым пример-влакым лончылаш гыч туйалман*. Ончычак темлыме примерлаште иктайлык да ойырте-мым палемдыман. Тунемше-влак-лан темлыме йодыш-влак тыгайрак лийлаш улыт:

1. Ончыктымо пример-влак мо дене иктай улыт (йылме науко могыржым)?
2. Мо дене нуно ойыртемайтше? Ойыртемыштым кузе пале-м-даш лиеш?
3. Тыгай ойырте-влак нерген шинчымашым кушто кычал му-аш лиеш? Кузе нуно маналтыт?
4. Уло ойыртемам вес пример дене кузе ончыкташ лиеш?
5. Ончыч тыгай пример дене вашлийме мо?

Умбакаже пален налме шинчымашым учебникысе теоретичес-кий материал почеш пентымдыман.

Урокын тиде этапыштеже эн кужу жапым *йоча-влакын туйшкан ыштыме пашашлан ойырымаш*. Утларак келшен толшо йон семын парт кокласе йолташ дене пырля ыштымым шот-лыман. Тидыжым тева мо дене умылтарыман.

1. Ыгыре пинчыше йолташ-влак ваш утларак умылат, ваш келшат. Тыгодым икте-весым уйак волташ тыршымаш, ең пашам начарракын аклаш поньмаш ордыжеш кодэт. Изи группыншто полшымаш, келшымаш утларак палын шижалтеш. Южтунам тыгеат лийын кертеш: писырак, устарак йоча кок ең олмешат ыштен кертеш, но тыгодымак эркынрак тунемшат темым умылен шукта, ыштышаш паша радамымат палаш туналеш. А писырак йоча вес еным умылаш тунемеш, весылан полнаш тыршыме койышжат виянеш.

2. Изи тункаште але шке йолташ воктене эркынрак, унышырак йочат ойлаш, шке поньмашым пентгыдемден каласаш ок өр; тыгеже тудынат ойлымо йылмыже виянеш.

3. Кутурак тункаште чоярак йоча лектын кертеш. Тудо, ең ыштыме дене пайдаланен, жазым яра эртарен, умыльде кодынат кертеш, дисциплине шотыштат экшыкше шижалт кертеш.

4. Эң тунжэ – ик йочат темым умыльде, примерым лончылыде, ешартыш источникыште, мутерлаште күлеш верым кычалде огеш код.

Но палемдыман: у темым умылымым, лончылен моштымо навьком кажне йоча шке семынжат ончыктен моштышаш, вес семынжэ, шке ыштыме пашаланат икмыняр жапым ойырымман. Тидлан изирак кутыган пашам темлыман. Ыштыме лектышым тунемше-влак адакат ваш тергынаш улыт, йолташын йонгылышыжым муын моштыман, күлеш гын, торлыман але пырля торлаташ полшыман. Туныктышо лач торлатымашын чын лиймыже да уто шомак деч посна, поро кумыл дене паша кайымым эскерен шогышаш, күлмө семын полшы кидым шуатганаат ямде лийшаш.

Мӱнгысӱ пашалан ямдылалтмаш

Урокын вес күлешан жаше – вес уроклан ыштышаш пашам радамыламаш. Палемдыман: мӱнгысӱ паша тунемме ончычсо материальмат, кызыт гына кайыме лингвистический умылымашмат ушештараш пуалтшаш. Писырак, устарак йочалан темлыме ешартыш паша нергенат ушештарыде огына керт.

Мӱнгысӱ пашам йоча шке ойырен налын кертшаш – кажне урокын гаяк тун поньмашыже лийшаш. Тидлан кызытсе тунемме книга-влак, тун шотышто, келыштаралтын, но туныктышо шке семынжат темлен кертеш, лач вариативность шотышто веле эреак шарныман – тидыже, утларакше, йоча-влакын түрлӱ улмышт дене кылдалтын.

Урок чӱдылык возымо, ойлымо йылме лывыртымашлан куту тункышым мӱнгысӱ пашам шуктымо годым ышташ йодеш. Тидланже түрлӱ теме дене изирак текст-влакым чонымашым шотлыман. Адакше теме почеш тичмаш планым але тезис сынан пла-

ным чонымашым, урокышто устный сочинений-влакын ойлымо йылмым вияндаш кучылтмо нергенат мондыман отыл.

Мӱнгысӱ пашам устный сочинений семын чонымашын икмынар сай мотыржым палемдена:

1. Ойлышо йоча шоньмашым радамлен каласкалаш тунемеш.

2. Кажне тунемше каласкалымж годымак тудым *колыштинио-влакын реакциийштым эскера*: моштен каласкала гын, ушанда-рен кертеш гын – йолташыже-влак туткын колыштыт; экшыкым ыштыме годым весын чурийыште умылдымашмат шкежак ужеш.

3. Йоча шке ойлымо йылмыжым *шекланаш тунемеш*, сыненштарыме йӱн-влакымат кучылташ тырша, уэш-пачаш ойлымо дечат коранеш, күлдымӱ шомак-влакат чылт мондалтыт.

4. Тыгак тунемше яра жапынжыке шке ойышкыжо пӱртылеш, ыштыме йонгылышыжым торлаш тырша, ойжым эше кузе вес семын чонач лийме йоным кычалаш тырша, вес семын ойлаш гын, *шкенжым шке аклаш тунемеш*.

Урокышто туныктышо вес уроклан мом ямдылышым, йоча пашаште мом ужаш поньмыжым раш каласышаш. Тыгеже, йоча ончычно раш задачам пындыман, ыштышаш пашам, вучымо лектышым ончыктен моштыман.

Пашам иктешыламаш

Урокышто ыштыме пашам темым иктешыме дене кылдыман. Йоча-влак ончычно шогышо йодыш-влак тыгай лийшаш улыт.

1. Пален налме лингвистический пинчымашын могай ойыр-темеже-влакым поснак палемдаш лиеш? Тидын нерген правилыште кузерак каласаме?

2. Темым умылаш полшышо материалым эше кушто муаш лийш ыле? Урокышто ыштыме паша темым умылаш ситышыла чучеш мо?

3. Темын могай ужашыже нелылыкым луктын кертеш? Кузе тудын деч коранман?

4. Йоча-влак урокышто кузе пашам ыштеныт? Тендан поньмаште, темым чылан умыленыт мо? Классыште паша кумыл шижалтын мо?

Йочан шке пашажым аклымыже

Урокын ытгартыш этаппе – йочан урокысо пашажым аклымыже. Тиде этапыште *тунемше шке пашажлан акым шкеак туншаш*. Тыгодым тудо тыгай йодыш-влаклан вашештен кертшаш:

1. Тунемме темым умылен шуктен мо?

2. Кӱлшӱ пример-влакым муын мошта мо?

3. Урокышто кучылтмо ешартыш источник-влак дене пайдаланен мошта мо?

4. Ончыт тунемме могай темыште йонгылышым ышта?

5. Книга, тетрадь дене пайдаланме годым чылажымат күлеш семын ыштен мо?

Какже темлыме йодышлан чын вешмутым пуэн, тетрадь лаштыкеш *шкаланже ике отменкым шындышаш*. Туныктышо але воктенысе йолташ акын чын але йонгылыш улмыжым ончал кертеш, но йочан шкалан шындыме отменкыжым туглан потлаш тыршыман.

Марий йылмым тунем лекше йоча илышын кеч-могай шөрыш-тыжат мом ыштен моштышаш але марий йылмым туныктышо могай лектышым ужашаш?

Туныктышын пүтынь пашаже тыгай задаче-влакым шукташ викаралташ: *личностный, регулятивный, познавательный да коммуникативный*. Урокышто ыштыме пашала гоч палемдыме сомыл-влак умбакыже айдемын илышыштыже кеч-могай жапыштат күлеш лийын кертшаш да йосо савыртышлате йоным муын мош-таш полишышаш улят, вес семын каласаш гын, нуно универсальный лийшаш улят. Туныктышо ончылно шогышо нине задаче-влакым радам дене пергал ончена.

Личностный УУД (универсальный учебный действий)

Тунемме пашан тиде могырым шындыме задаче-влак тыгай лектышан лийшаш улят:

1. Тунемше марий йылмым почмо йылме семын аклынаш да йоратышаш; тудын сылнылыкшым пижаш; йылме гоч марий калыкын историйжым, тудын пагалыме енге-влакым, тудын туваражым пагалаш тунемшаш.

2. Шке кундемым, пүтынь Россий мландым пагалаш, йораташ тунемшаш; нунын деке койшыжым, шке поро кумылжым почмо йылме гоч ончыктен кертшаш.

3. Тунемше йылме наукин күлешлыкшым уммылынаш. Тудын полишмыж дене ойым чын чонен кертмым, ваш уммылымашын вияжмыжым пижаш.

4. Шочмо йылмын ег-влак кокласе кылым ыштымыжым уммылынаш, ваш келшен илан полшымыжым аклынаш.

5. Йоча тыгак шочмо йылме дене вес енын кумылжым волтыде ойлен моштыжым, важмалдык шомак дене тюрсыр нерген каласен кертмым пижаш, шкенжын да весын йонгылышжым терген да тюрлен кертмым уммылынаш.

6. Калык традицийым чыла шотыштат кучылт моштышаш: шкем кучымо шотыштат, ег-влак кокласе кылым пенгыдемдымаштат, илыш-йулам шуктымо шотыштат.

Регулятивный УУД

Тиде задачын лектышыже-влак тыгай лийнаш улят:

1. Кеч-могай туганалме пашам шуктымо корным ужаш тыршышаш.

2. Шке ыштыме але йолташын пашажлан чын акым пуэн кертшаш.

3. Күлеш уммылымашым, шинчымашым вес источникла гыч нален налын моштышаш.

4. Ег-влак дене, йолташ дене мутланен моштышаш; тыгодым ойлышо енын кумылжым пижаш тыршышаш, күлеш годым, енын мутын пурен, ойым вес могырыш кусарен моштышаш.

5. Теме почеш, радамлен, йодышым шынден моштышаш, текстлан планым чонен кертшаш.

6. Шке ойжым, пашажым терген кертшаш, чын але йонгылыш улмыжым уммылаш тыршышаш. Кушто чын але йонгылыш улмыжым рашемден кертшаш.

Познавательный УУД

Тиде задачым шуктымо лектыш-влак:

1. Тюрлө лингвистический уммылымаш-влакым рашемдаш тыршышаш. Нунын молан күлмыштым умылтарышаш; тюрлө текстлаште келшен толшо верлам муын моштышаш.

2. Тунемме книгаште, моло источниклаште күлеш информацийым муын моштышаш да ойлымо, возымо годым чын кучылт кертшаш.

3. Йырысе илышым эскершаш, күлеш информацийым шотлан толмо семын кучылтшаш; пален налме шинчымашым моло-влаклан каласкалаш тыршышаш.

4. Ончылно улшо текстым тюрлө семын лудын моштышаш: күлеш верым ойырен луктын, күлеш информацийым гына налын, мо нерген ойалтым гына палаш тыршен, тюрс шымлэн, йылме могырым ончен лектын але эше иктаж вес йодышым рашемдаш тыршен.

Коммуникативный УУД

Тиде задачым шуктымашын тыгай лектышыже-влакым палемдыман:

1. Йолташ да моло кутыг-влак дене мутланен моштышаш; енын шомакшым колын да колыштын моштышаш.

2. Йолташын, кутыенын йодмыштым, кутшымыштым чын уммылынаш да шукташ тыршышаш.

3. Йолташ але кутыг, палыме але палыдыме ег дене диалогым чын чонышаш; тыгодым марий йылме этикетым шуктышаш.

4. Лудмо, колыштво текстым чын уммылынаш, тудын почеш келыше йодышым шындынаш, чын планым чонышаш.

5. Ваш мутланаме годым ойын туган шонымашжым шижын моштышаш, күлеш семын вешмутым пуэн моштышаш.

6. Возымо текстын туган шонымашжым чын уммылынаш, күлешан ойсем (интонаций) дене лудын моштышаш.

Палемдыман: паша лектышым (результатым) тыге посна ойыр-калымге ынат, нунын вап кылдатмыштым, кожунам коклаштыпты вишым ыштен керташ лийдымым шарнен кодман.

Ончылыно чыла каласымым иктешлен, тунемше ден тунык-тышан пашапшым радамлтен кодыман.

Тунемше урокышто мом ыштышаш?

1. У шинчымашым налпаш. Тидын годым турло пример-влакым танагастарышаш; нунын ойыртемыштым ончыктен мошгы-паш. Ойырте-влакым пален налын, иктешлымашым ыштен керт-паш.

2. Тунемме теме дене кылдатше лончылымо пример-влакым лудмо текстлаште муын кертпаш.

3. Турло мутерла, источникла дене пашам ыштен кертпаш.

4. Шочмо йылмын мут пояныкшым шке лексикышке пурты-паш, тудын дене пайдаланен моштышаш.

5. Шкенжын йылме шижмашжым вияндышаш: мутын стиль ойыртежым, каласаш полшышо мут ден каласыдыме (невербаль-ный) йон-влакым кучылт моштышаш (жест, мимике).

6. Ойлымо да возымо йылмыштыже йонгылышым шижпаш, ты-гай верлам муаш тунемпаш. Шке йылмыжым торлатен мошты-паш.

7. Вес енгын ойлымо, возымо йылмылаштыже йонгылышым шижаш, умылаш тунемпаш, вапшйме торсырым кулмо семен торлен, вапталтен кертпаш. Тыгодым вес енгын кумылжым, шиж-машжым волтыде, поро шоньмаш дене пайдаланышаш.

8. Ойлымо, возымо годым йылме этикетым шуктен шогышаш.

9. Шке паша радамжым ужын моштышаш, ончыкылык лек-тышым шижпаш, ужпаш.

Туныктышо мом ыштышаш, могай лийшаш?

1. Шке предметным сайын палышаш, йоратышаш.

2. Тунемшылан шинчымаш корнышто эн унанле ушан польш-калыше лийын моштышаш.

3. Тергыше ролым ордыжеш коден, йочалан польшкалыше лийшаш.

4. Шкежат ум палап тырыше, спартыш источникла дене па-шам ыштен моштышо лийшаш.

5. Йоча психологийым, ййгот ойыртемым сайын палышаш.

6. Тунемше ончылыно шогышо задалчылам раш палышаш, лек-тышым шуктен кертше корнылам шижпаш.

7. Кажне йочам умылышаш, кажныжым пагален, йоратен моштышаш. Йосö ситуацийыште йоча олмышто шкем шижаш тырышаш.

8. Тунемшылан йонгылышым торлаш йоным да жапым пуэн моштышаш.

9. Урокым эртарыме йон-влакым алмашташ тырышаш, иктай-лак деч коранаш точышаш.

10. Йочалан утларап пашам ушанышаш, шкегыч ыштыме па-шамат вап тергаш темлышаш. Тыгай пашам шинчалан койдым-ын тергаме нергенат шарнышаш.

11. Тунемше-влак кокласе торсырым моштен корандышаш, лекше умылыдымашым поро кумыл дене торлышаш.

12. Йочан тазалыкше нерген шонышаш (лудмо, возымо, шинчаме, шогымо годым кап-кыл кучышаш, паша-влакын турло сшанан лиймышт, парт ден класс полемын йонан лиймышт да т.м.).

Икманаш, туныктышо ден тунемше, вап умылен, полшен, тачысе кечын йодмашыжлан чын вапмуштым пуэн кертпаш улыт. Кызытсе самырык айдеме илыш толкынеш огеш йом, шкаланже корным ыштен, палемдыме кужыгышкыжö шуын кертеш. Тиде неле пашаште шочмо йылмым тунемпаш серыпле негызым пышта.

МОНТЫСÖ ПАША

Лончылышаш йодыш-влак:

1. Монтгысö пашан туныктымаште рольжо.

2. 5 - 6 класслаште тунемпаш келыштарыме книгаште монтгысö пашан ойыртежге:

а) тунемме йылме материалым лончылымаш;

б) текст дене паша;

в) спартыш шинчымашым налпаш полшышо йон-влак.

Урокышто ыштыме пашам йоча ушеш пентымдемден кодышо йон семен монтгысö пашам шуктымашым шотлыман. Тудо теорети-ческий материалым пентгыдын шарнаш, лончылымо йылме ойырте-мым илышыште кучылт моштымо намыжым вияндаш полпаш. Туге-же, могай тудо лийшаш?

Мемнан шоньмаште, монтгысö паша тыгай йодыш-влаклан ва-пшанышаш:

- ыштыме паша тунемме теоретический материал дене кыл-датышаш;

- 5 - 6 класслаште возен налме текст кугуак лийшаш огыл;

- текст почеш шуктышаш сомыл икмыняр лийшаш;

- турло лончылымашым эреак пуртыман;

- кажне урок почеш пуымо пашан иктай улмышт деч коранаш тырышман;

- творческий паша мини-сочинений кутгытыш пурмышаш;

- текстым чонаш темлыме гын, йочалан энтергыш лийшаш: шонан, энтергышаш мут але классыште ончыч ыштыме управлений;

5 - 6 класслаште туныкташ келыштарыме книгаште автор-влак текст дене пашалан куту тӱткышым ойыренят. Мутлан: ямде план але план-тезис почеш текстым шке семын чоҥаш темлыме паша-влакым тыгай верлаште муаш лиш: 5-ше класс - 25, 40, 54, 59, 92, 114, 116, 159, 176, 183-шо страницилаште; 6-шо класс - 16, 30, 35, 64, 68, 75, 98, 102, 105-ше страницилаште. Палемдыман: нине класслаште текстым чоҥаш туныктымашым эн кулешан пашалан шотлыман. Но туныктымо сомылын шке ойыртемыже лиймаш: возаш ямдылымаш поснак куту верым налмаш.

Текстым чоҥаш туныктымаш тыгай корно дене кайышаш:

- енын возымо текстым лудын лончылымаш;
- герой-влакын койышышлан, ыштыме пашашлан акым пуы-маш;
- ямде текстлан тӱналтышым але мучашым ыштымаш;
- текстсе шонымаш-влакым радамымаш, план але план-тезисым чоҥымаш;
- текстым шкегыч чоҥымаш.

Мутат уке, палемдыме сомыл йылме лывыртме урокын пашаже, но урок чӱдылык тыгай пашам кечын шуктен шогымаш нерген шижтара. Герой-влакын койышышлан, пашашлан акым пуы-маш текст почеш шонкалаш йодеш. Тыгай лончылымашат тӱналтыш урокка гычак ышталтмаш (мутлан: 5-ше класс - 99-ше стр.; 6-шо класс - 128-ше стр.)

Ямде текстлан тӱналтышым (6-шо класс - 144-ше стр.) але мучашым ыштымаш (5-ше класс - 10, 32, 95, 100-шо стр.; 6-шо класс - 26, 57, 61, 71, 87, 91, 123-шо стр.) возымо енын шонымашыже тӱналтыште але мучаште могай лийын кертмым эскераш туныкта. Тыгакже, туземнат автор дене пырля текстым чоҥа, тудын шоны-машыжым умылаш тыра.

Ойлым, возымым радамлен моштымаш кызтсе илышлан, возаш туныктымо пашалан путырак кулешан. Тыгай туныктымо нерлам 5-ше класс книгаште 66, 124-ше страницилаште, а 6-шо класс книгаште 61, 140-ше страницилаште муаш лиш.

Йоча кеч-могай текстын кузе чоҥалтымашым умылен налмаш. Тунемме книгаште чумырыммо текстым-влак тидлан полшышаш улыт. Нуно тун шонымашышт, чоҥалтме кышкарышт да йылме ойырте-мышт дене тунемшылан энгертыш лиймаш улыт.

Эн неле паша - текстым шкегыч чоҥаш туныктымаш. Возаш тунемме йоча чӱккыдынак серамаштыже распротраченный огыл ойлончым але ик-кок второстепенный членым пуртыман ойым кучалтеш, каласаш шонымыжо кучык лиш, да йылмыжат сылны-лык дене огеш ойыртеман. Тыгай чырым каже туныктышо 5-ше

- йоча ешартыш шинчымашым налмаш;
- шинчымашым налмаш тӱрлӧ источникым кучылтмаш;
- шуктышаш пашам ойырен налмаш йоным пуыман;
- творческий пашам тӱрлӧ семын шуктымо йонымат илышыш пуртыман: тӱрыс возымо текст, чыла велымат нергельме план, план-тезис, сӱрет, кроссворд, схема да т.м.;
- творческий паша проза але поэзий йылме дене возалтмаш.

Тунемме йылме материалым лончылымаш

Урокышто ыштыме пашам мӱнгышӱ уэш пентӱдемден код-маш, ончыч тунеммым ушештарыман - мӱнгысӱ паша шукты-машын тун задачыже-влак лийын кодят. Эре ушештарен-пентӱдемден шогышо шинчымаш гына эрелан ушеш кодаш, йылме наукам тунемаш негыз лиш. Тыгай шонымаш-влакым ончылыно кучен, шуктышаш пашан тӱрлӧ йылме материалым авалтымыж нерген туныктышо эре шарнышаш. Теве 6-шо классыште «Наре-чийын ышталтым» теме почеш книгаште мӱнгысӱ пашалан темлыме упражненийште тыгай йодыш-влак шыналтын: «Во-зен налза. Палемдыме мутан предложений-влакым член шот дене лончылыза. Могай мут-влакым ойырымо? Нунун ыш-талтме йоныным ончыктыза» (132-шо стр.).

Могай пашам йоча шуктышаш?

1. Чумыр текстым возен налмаш.
2. Текст гыч 5 предложенийым ойырен налмаш да нуным член шот дене лончылымаш.
3. Палемдыме мут-влакын могай улмыштым палышаш.
4. Урокышто пален налме «Наречийын ышталтым» темым ушештарышаш: тун наречий да вес мут гыч лийше наречий-влак.
5. 5-ше классыште тунемме «Мут ышталтме йон-влак» темым ушештарышаш.
6. Палемдыме мут-влакым состав дене лончылымаш.

Каласыман: 5-ше классыште ешарен шуктымо паша шагалак лиймаш, утларакше йочан парня писылыкшылан жапым ойырымаш. Умбакыже возен налме дене пырля ончыч тунемме материалым ушештараш жапым ойырымаш. Тунемме учебникаште южо вере кучылтын каен колтымо вер валилгеш гын, туныктышо пашам шонымыж семын ешарышаш. Мутлан: 119-ше странициште (6-шо класс) темлыме пашаште каласым: «Текстым возен налза, пред-ложений-влакым член да ойлымаш ужаш шот дене лончылы-за». А урокышто наречий нерген тунемаш тӱналме материал ӧрыжеш кодын. Ешарен, наречий-влакым посна возен лукташ темлымаш ыле. Тыгай чырым урок мучаште мӱнгышаш пашам умылтарыме годым туныктышо шижын шуктышаш.

ямдылатмаш теле тылзе гычак тўналаш. Тидлан ончырак темеларыкым шеледьман, могай план дене паша кайыш нерген умыл-тараман. Тўналтышлан туныктышо материалым кушто муын керташ лийме нерген каласыш, шоньмашым пенгидемдыше при-мер-влакым кушто кычалме нерген ойлышаш.

Паша кутгытшо денат палынак ойыртемайтпаш, пенгидемдыше пример-влакат туземме книга гыч лийлаш отгытлы. Ик темым кок-кум йочалан пуаш келша. Тыгеже нуно шке ыштымаштым ваш тер-ген, кўлеш годым полшен кергыт.

Погымо материалым кўлеш семын чумырен сылнептаремеке, йоча йолташыже-влак ончылыно ушандарен ойлышаш. Чыла тидыже идальк мучаште йоча пинчымашым иктешлыше отыметкылан се-рылле негызым ынгышаш.

5-ше классыште ончыктым пашалан тыгай теме-влакым темлаш лиеш (туныктышо шкеже вес теме-шамычым темлен кер-теш):

1. Тыглай ойлончо. Тудын тўн да ешарыме членже-влак.
2. Кыдежан ойлончо. Тудын тўрлў лиймыже. Кыдежан ой-лончым лончылаш.

3. Марий йылмын лексикыже. Мутын лексический (ик да шуко, тўн да вончештарыме значения) да грамматический значенийже-влак.

4. Омоним, синоним да антоним. Нунын йылмыште рольышт.

5. Мутын составше. Морфеме-влакын значенийышт.

6. Мутын ышталтмыже да ышталтмыже.

7. Лўм мут. Тудын ойлымаш ужаш ойыртемеже-влак.

6-шо классыште темлым паша радам тыгай лийын кертеп:

1. Пале мутын ойлымаш ужаш ойыртемеже да ойлончышто рольжо.
2. Чот мутын ойлымаш ужаш ойыртемеже да ойлончышто рольжо.
3. Олмештыш мутын ойлымаш ужаш ойыртемеже да ойлончыш-то рольжо.
4. Наречийын ойлымаш ужаш ойыртемеже да ойлончышто рольжо.
5. «Ямде лий» газетын историйже. Кызытсе газетын ойырте-ме-влак.

6. Пўртўс календарь (кажне тылзе нерген описаний сынан але ылымутан текст-влак).

7. Учебникысе форзацыште пумыо панчыен-влак да нунын ойыртемайтпаш пашашт.

Ончылыно ончыктым семынак пашан кутгытшо шотыштат, 2-3 йочалан ик темым пумыо шотыштат ушештарман. Тўналтышлан, носнак 5-ше классыште, паша-влак келте шоньмашан, вескат, отыт

классыште шижеш. Садлан учебникын авторышт мўнгысў пашалан чўкчыдынак текстым чонаш темлат. Тудо 2-шо паша семын темлатын гынат, туныктышо южо уроклан шке семынже лач ту-дымак шукташ йодын кертеп. Палемдыман: 5 – 6-шо класслаште текстым чонаш полшышо материал уроклан темлым пашалаштат але мўнгысў пашан 1-ше упражнениыштыже лийын кертеп. Мут-лан: 5-ше классыште 6-шо ден 38-ше страницялаште чылт тыгай паша-влак улыт, а 6-шо классыште – 98-ше ден 102-шо страни-цялаште. Южгунам классыште ыштыме чумыр паша ик теме дене ушалтын, а мўнгысў пашалан тыгай сынак текстым чонаш темлатеш (мутлан: пўртўс сўрет почеш). А 6-шо классыште чўкчыдынак текст пуалтеш, а йоча, тиде текстын шоньмашыжым арален колден, тудлан энгертен, шке семынже возышаш, мутлан, 30, 35, 40, 68, 75-ше страницялаште тыгай темлымаш-влак улыт.

Иктешлен каласыман: учебникым чумырышо автор-влак йоча йылмым вияндаш, пойдараш полшышо паша-влакым ятырак кучыл-таш тырышен.

Ешартыш шинчымашым налаш полшышо йўн-влак

Вес кўлепан паша – ешартыш шинчымашым налаш полшышо йўн-влак. Тидлан 5 – 6-шо класслаште тўрлў мутерым кучылт-машым, лончылаш темлым ужашым вес лўдмо кычалаште кы-чалмашым, газет ден журнал-влакым шергалмашым шотлыман. Урок гыч урокыш нунын деке тўкнымаш йочам тыгай сомыл деке шуманда, туземме пашашке савырна. Мутлан: йомак гыч налме ужаш ушештарыме герой нерген кыжымак кычал муаш да тўрыс текстымак лудын лекташ таратышаш. 5 – 6 класслаште туземше-влак йомакым лудаш, колышташ пеш йўратат, садлан тиде пашам шукташак тырышман.

Кусарыме пашамат шинчымашым ешарыше йўн семын ончы-ман. Тидлан автор-влак руш йылме гыч марлашке кусарымашым кучылттынат. Марла шоньшо йочалан кўлеш семын рушла ойым чонаш неле, тыгодым йонтылашат шуко кая. Адакше кусарымашын построчный (кажне мутым кусарымаш) да литературный (сылны-мутан) лиймышт нергенат мондыман огыл. Уроклаште утларакше сылымутан кусарымаш нерген ойлыман. Тыгай кусарымашын кузе ышталтмыжым 5-ше классыште (172-шо стр.) ончыктым. Марий-влак коклаште умылмашым вияндыме семын курыкмарла тек-ст-паша-влак ойым умылен лудаш гына темлаттыт гын, умбакыже ик-мыняр пашамат шуктыман, мутлан, 6-шо классыште (132-шо стр.) текстыште поддежаший ден сказуемийым ончыктен монгыман.

Идалык мучашысе иктешлыше уроклан ямдылатме пашаш носнак шогагына. Тудо ага тылзыште, мучаште, эртаралтеш, но

лий, но понкалаш, планым ышташ, правилым пентьдемдаш түрлө источниклам пургедмаш, иктешлымашым ышташ тыршымаш умбакыже саскам пуышаш улыт. Адакпе йоча шке паша лектышжым ужеш, тудым аклаш тунемеш.

У МАТЕРИАЛЫМ ТУНЕММАШ

Лончылышаш йодыш-влак:

1. Тунемме паша корным рашемдымаш (УУД).
2. У шинчымашым налме урокым чоналтмыже.
3. Шинчымашым налме урокышто тунемше мом ыштен шуктышаш.

Кызытсе жапыште шке семын шинчымашым налын кертме, түрлө увер-анарым (информаций) поген моштымо, ыштыме паша лектышым шижын шогымо да иктешлымашым ыштен моштымо, йонгылыш корным шижмаш да торлатен кертмаш ончыл верыш лектышт. А тидыже чыла верат кучылт кертме тунемме паша корно нерген умылымашым вияндыме нерген йодеш, вес семын манаш гын, тунемше шинчымаш налме корным раш ужашаш, палышаш (универсальные учебные действия – УУД). Тидланже теве мом ыштен моштыман:

- тунемме задачым раш палыман, тудым пынден моштыман;
- тунемме шинчымашым налме корнылам палыман;
- ыштыме пашам терген кертман;
- шке пашалан акым пуэн моштыман.

Тунемме паша – йочан шке семын ыштыме пашаже. Тыгодым тунемше шке палымыжым, моштымыжым виянда да шкежат ушыж дене виянчеш. Тиде вашталтышым айдеме шкежак шижын моштышаш да тышке пуктышо корнын могай лиймыжым умылышаш.

Тунемме задаче – тиде ончылно шогышо цель, йоча тудын молан күлешлыкшым умылышаш. (Мо? Молан?)

Тунемме корно – шындыме цельым кузе муаш полшышо йон-влакым ужмаш. (Кузе?)

Шке ыштыме пашам тергымаш йонгылыш корно деч корандаш полша. (Чын мо?)

Шке пашалан акым пуэн моштымаш кугурак лектышыш шуаш полша. (Сай але сай огыл? Сайрак лиеш ыле мо?)

Күннө палемдыме шонымаш-влакым 5-ше классыште тунемман. «Ик значениян да шуко значениян мут-влак» урок почеш ончалына.

Тиде у шинчымашым налме урок лиеш. Тудын тун ужашыже-влакым (эгалышым) ончыктена.

1 ужаш – организационный. Тиде йоча-влак дене саламалт-маш, уроклан ямде ултым тергымаш, паша кумылыш вончымаш. Тунемме задачым шындымаш.

2 ужаш – урокын темыже ден цельжым рашемдымаш. Темым умылен налмын күлешлыкшым ончыктымаш.

Вуй – 1. *Пырысемын вуйжо поснак мотор.*

2. *Мемнан ешнан вуйжо – ача.*

3. *Пушенге вуй эркын лйггалтеш.*

Темлыме пример-влак гыч вуй шомакын шуко значениян улмыжым рашемдыман. Тышечынак урокын цельжымат рашемдаш лиеш: мут-влакын ик да шуко значениян лийын кертмышт нерген рашемдымаш.

Темын күлешлыкшым рашемдаш кокымшо ойлончо утларак полша: ешын вуйжо – оза, тунг ег.

Тунемме корно.

3 ужаш – мутын ик да шуко значениян лийын кертмыжым ончыктышо корнылам ончал лекман.

Тидлан вуй шомакын значенийжым «Марийско-русский словарь» книгаште кычалман (48 – 49 стр.).

4 ужаш – умбакыже тунемме книгасе правил дене пентьдемдыман, «Шарныза» рубрикке-влакым шергал лекман (104 – 105 стр.)

5 ужаш – правилым паша-влак дене пентьдемдыман – 207 пашам шуктыман.

6 ужаш – темым умылым 209-ше але 210-шо паша полшымо дене тергыман.

7 ужаш – пален налме шинчымашым пентьдемдаш 211-ше пашам шукташ лиеш. Тыште *тӱс* шомакын түрлө умылымашыж дене ойлончо-влакым чогаш темлатгеш.

Тунемпын шке ыштыме пашажым, умылымашыжым тергымашыже.

8 ужаш – тидлан 208-ше пашам ыштымаш полшен кертеш. Палемдыме глагол-влакын значенийыштым ондак шке семын ончыкташ, а вара мутер дене тергаш.

Шке пашалан акым пуыман.

9 ужаш – тиде иктешлымашым тунемше шке ыштышаш, мутер почеш кычал моштымыжым аклышаш. Чын улмым тергаш 212-шо паша полшен кертеш – ик значениян мутым писын ончыктен моштыман: ече, курым, ўзгар да т.м.

Пытартышлан тунемше шке пален налме шинчымашыжлан, урокысо пашажлан акым пуышаш.

Тыгезе, «Ик да шуко значениян мут-влак» темым тунемме урокым тыге шеледышна:

- организационный ужаш (уроқын ик ужашыже) – 2 мин.;

- задақым шындымаш (1 ужаш) – 2 мин.;

- тунемме корным нергелымаш (5 ужаш);

а) темым рашемдыше пример-влакым шылымаш – 3 мин.;

б) правилым шылымаш – 3 мин.;

в) правилым паша дене пентьдемдымаш – 5 мин.;

г) улылымашым паша дене тергымаш – 5 мин.;

д) шинчымашым пентьдемдымаш – 5 мин.;

- тунемшын шке ыштыме пашажым, улылымашыжым тергы-машыже (1 ужаш) – 5 мин.;

- тунемшын шке пашажым аклымже (1 ужаш) – 4 мин.;

- мөнтгысö пашам улылтарымаш (1 ужаш) – 3 мин.

Палемдыман: уроқын 8 минут жапшым ончыч пуымо мөнтгысö пашам да тунемме йылме материалым ушештараш ойырымаш.

Шинчымашым налме уроқышто тунемше могай пашам ыштен шуқтышаш (лончылыммо уроклан энертген)?

1. Ончылно шогышо задақым ужаш – мутын ик да шуко зна-чение улмыжым улылшаш.

2. Темлыме примерла гоч иктешылымашым ыштен моштышаш – мут ик да шуко значениян лиш.

3. Пален налым правил дене пентьдемдышаш (104 стр.).

4. Умылымаш-влакым учебникысе примерлаште кычалшаш.

5. Пален налме шинчымашыжым аклен моштышаш.

6. Енартыш книгам, мутерым кучылт моштышаш, палаш тыршымашым вияндышаш.

7. Шинчымашым пентьдемдыме жапыште воктенысе йолташ дене пырля пашам ыштен моштышаш (мутер почеш кычалмашым тыге ышташ келша).

8. Шуктымо пашам йолташ дене ваш тергаш лиш, весын йонтылышыжым ужашат кутылго.

9. Ваш мутланьме, пашам ыштыме годым ўшандарен улылта-рен кертме йон семын мутерым кучылтман.

10. Уроқысо пашалан акым пуымо годым йолташат полшен кер-теш, улылымдымо, кокытеланьме верлам рашемдашат утларак йона.

Уроқым лончылымаш, аклымаш

Уроқым чын аклымашын рольжат палынак кутемын. Кажне ту-ныктышо але тергыше тудым чын ыштен моштышаш, паша лек-тышым кутурак кўкшытыш нўлтал колташ полшышаш. Чын акым пуымаш туныктышын творчествыжлан вияншыже пентьде энертыш лийшаш, кўлеш годым тудым арален керташат полшы-шаш.

Педагогический анализ түрлў лийын кергеш:

1. Уроқышто ыштыме *посна пашам аклымаш* (мутлан: ту-немше ден туныктышо кокласе кыл; ончыч тунемме шинчымашым ушештарымаш; тунемме учебник ден уроқысо паша да т.м.).

2. Уроқым *турыс лончылымаш*. Тыгодым уроқым кузе чонтымым, тудын этапше-влак кокласе кылым, уроклан шындыме целыш шумым, тунемше ден туныктышын ыштыме пашаштым аклымаш. Лончылыммо годым туныктышын паша стильжылан акым пуыман, паша опытышым аклымаш.

3. Лончылымаш тыгак *аспективный* лиш. Тиде посна пашан ик-мыняр уроқышто кузе каен шогымыжым шылымме годым ыштал-теш.

4. Аклымаш тыгак *комплексный* лиш. Тидын годым тунык-тышын пашаже тўрысек икмыняр уроқышто аклалтеш.

Пример семын уроқым тўрысек але комплексный аклымашым ончал лектына.

Йылме лывыртыме паша

Лончылышаш йодлыш-влак:

1. Мут да ойлончо дене паша.

2. Йочан лексикыжым пайдарымаш.

3. Текст дене паша.

4. Ойлыммо йылмым вияндымаш.

Шочмо йылме ден литературым туныктымашын ик эн кўлешан пашаж семын шке йылме дене чын ойлен моштышо йочам куты-машым шотлымаш. Умбақыже айдемылан йылме науқын улылы-машыже-влак ала огытат кўл, а уроклаште шке шонымашым раш, енлан улылаш лийшын каласен моштымаш эреак кўлеш лийын ко-деш.

Йылме лывыртыме паша кажне уроқышто эртаралтеш. Тудо посна мут дене паша ыштылымаш, муткылдыш да ойлончо-влакым лексике мотырым лончылымашым, кўрылте кутырымашым, изло-жений да сочинений возымашым иктыш ушен шога. Ваш во-рандарен шогышо нине пашалам кузе ыштыме нерген П. Апакае-вын «Марий йылмым туныктымо методике» (Йошкар-Ола, 1985), тудынак «Марий литературым туныктымо методике» (Йошкар-Ола, 1981) да В. Сагаевын «Марий йылмым туныктымо методике» (Йошкар-Ола, 1989) книгадаште радамлен ончыктыммо. А ме тиде пашаште 5 – 6 класслаште тунемме книга почеш эртарышаш йылме лывыртыме пашан ойыртемжым веле ончыкташ тыршена.

Мемнан шоньманште, йоча йылмым вияндыманште (ойлымо да возымо йылме нерген ойлена) ончыл верыш тыгай паша-влак лек-шаш улыт:

1. мут да ойлончо-влакым чонен да кучылт моштымаш;
2. шочмо йылме понылыкым палыман да ойышто кучылтмаш;
3. текстын ойыртмжым пален моштымаш да тудым шке чонаш тунеммаш;
4. йолташ-влак ончылно ойлен моштымаш.

Мут да ойлончо дене паша

Мут да ойлончо-влакым чонен да кучылт моштымым вияндымаш паша туналтыш классла гычак ышталтеш. Ондак гудо йочан ойлымж годым ыштыме йонгылышлам торлымö дене серла-галтеш (туналтыш классла нерген ойлена). Купмо семын, класс гыч классыш вончымо семын мутын ужашлажым ужын-лончылен моштымаш, каже морфемын шке значениян улмыжым палыманш ончыл верыш лектыт. Мутлан: *куржаш* – *куржсталаш* (тыште действиин уэш-пачаш лиймыжым -*тал* суффикс ончыкта). А теже *куржсталаш* да *куржсталиш* глагол-влак ойлышо енын отно-шенийжымат ончыктат (-*ал* – ныжыл форман глаголым ышта, -*ышт* – важмалдыкын действиим ыштыше ен деке койдарчык ку-мылм ончыкта). Мутым кучылтмо годым тиде глаголын түрлө сынан лийын кертмыжым палыманш да пижын моштыман ен-влак кокласе кылым чоньмо годым моткоч күлешан лийын кодыт.

Вес куту сомыл – ойлончым чын чонен моштыманш. Тыгодым йоча палынан:

- ойлончо-влак тыглай да кыдежан лийын кертгыт;
- каласыме цель да ойсем, чоналтме шотышт денат нуно түрлө лийыт;
- мут радамат кожгунам күлешан помакым ойырыммо дене кыл-далт кертеш;
- прозо ден поэзий йылмаг ойыртмалтыт;
- ойлышо але возышо енын тун поньманшыже але кумылжат ойлончын могай лийын кертмыж дене кылдалтеш.

Но чылажат вес енын чоньмо ойлончым лончылымо да, эн тунжө, шке чонаш тыршыме дене кылдалтеш. Тыгай пашан эн күлешан улмыжым умылен, туныктышо урок гыч урокыш кыртмен тыршыман. Тыште түрлө йодышлан вшмут, сүрет почеш каласка-лымаш, түрлө теме дене мутланьманш поснак полшен шогат. Ынде туныктышо йочан йонгылыш каласымжым лоден торлыманш огыл, а шке йылмыштыже тунемшын ыштыме йонгылышан верым чын каласыманш, вес семын ойлаш гын, туныктышо шке чын ойжо дене тунемшылан пример лийманш.

Күшнө палемдыме шоньманш мо дене умылтаралтеш? Туналтыш класслаште кутынын торлатымжже аван туныктен ой-лымж гай акчалтеш. 5 – 6 класслаште туныктышо ден тунемше кокласе кыл у сыным налеш, самырык ен сай поньманшым вес се-мын актен кертеш. Йоча йонгылыш ойлымо, возымо деч аптыранаш туналеш гын, сай лектыш нерген мондан логалеш.

5 – 6 класс-влаклан келыштарыме учебниклам чумырыммо го-дым автор-влак ончылно палемдыме поньманшым эреак шарнаш тыршенгыт. Садлан темлыме упражненийлаште түрлө пашамат вашлияш лиеш. Мутлан: 5-ше класс книгаште тыгай пашалан «Лек-сике», «Мутын составше», «Мут ышталтмаш» теме-влакым ту-немме годым поснак куту вер ойыралтеш. А 6-шо классыште ту-немме книга түрлө ойлымаш ужашлам лончылымо годым ты паша-лан энерта.

Шочмо йылме понылык дене паша

Шочмо йылме понылыкым палыманш да тудым шке ойышто кучылтмаш – туныктышын эн куту поньманшыже. Могай корно дене тышке шуаш лиеш.

1. йылмын орфоэпий нормылаж дене палдарыманш;
2. түрлө мутер дене пайдаланаш туныктыманш;
3. калыкмут, ойрө, калык пале-влак дене палдарыманш;
4. кумалтше ойсавыртыш-влакын виян могырыштым пижаш туныктыманш;
5. диалект мут-влакым умылаш туныктыманш; курыкмарий-влакын йылмышт дене палдарыманш;
6. сылнымутан йылмын ойыртмжым лончылыманш.

Марий йылмын орфоэпий нормылаж дене палдарыманш 5-ше классыште «Фонетике» темым тунемме годым поснак ончалтеш. Тыште сонйук-влакын кузе йонгалтмышт, пералтышдыме йонйукын мут мучаште кузе каласалтмыжлан паша-влак ситышын ойыралтыт.

Түрлө мутер дене пайдаланен моштыманш күлеш пинчымашым писын кычал муаш туныкта. Тидлан, мутлан, 5-ше классыште тыгай странициласе паша-влакым ончыкташ лиеш: 9, 18, 46, 83, 86, 89, 101, 106, 130, 154, 176, 187. Тыгай пашалаште мут-шамычын зна-ченийыштыме радаманш але мутерлаште кычалаш темлымсе. 6-шо классыште тунемаш келыштарыме книгашат тыгай вер шагал огыл: 56, 60, 74-ше страницилаште посна помак-влакын значе-нийыштым умылтарыме.

Калыкмут, ойрө, калык пале-влакым ойлымо, возымо йылмы-лаште кучылтмашат йылме шижмашын куту кукшытышгö ул-мыжым ончыкта. Тыгай паша-влакым 5-ше классыштат (мутлан, 22-шо стр.), 6-шо классыштат муаш лиеш (мутлан, 104-ше стр.).

страницылаште; 6-шо класс – 94, 111, 153-шо страницылаште, но туныктышо тиде пашам кўйынак шуктыпаш, тыгодым микротеме нерген умылтартыпаш.

3. *Текст почеш тыгай планым але план-тезисым чоңыраш.* Тиде пашам чыла учебникыштан эн кўлепанлан шотлы-мо. Садланак текстым чоңаш туныктымо годым автор-влак ямде планым але план-тезисым пуашат тырышныт. Тидын дене пырляк шкетчыл ыштыпаш планланат икмыняр паша темлаттеш: мутлан, 5-ше класс – 64, 66-шо страницылаште, 6-шо класс – 20, 118-ше страницылаште. Палемдыман: нине класслаште, утларакшым, учебникын авторжо-влак планым чоңаш туныктымо пашалан кутурак верым ойыренгыт.

4. *Текстын тўнгалтышыже уло, а мучашым тунемше ыштыраш.* Тыгай мучаш содержанияйым шуйыпаш але иктемшы-машым ыштыпаш, мутлан: 5-ше класс – 62, 70, 85, 95-ше страницылаште, 6-шо класс – 5, 57, 72, 87, 124, 127, 147-ше страницылаште.

5. *Текст тўнгалтыш деч посна пуалтеш. Тунемше, ике шонкален, молан тыгай действий лийын кайымым, кушеч тўнгалтым умылтарыраш.* Тыгай пашалан 6-шо классысе 144-ше страницысе пашам ончыкташ лиеш.

6. *Текстысе геройын койыш-шоктышыжлан, ыштыме пашажлан акым пуэн кертиаш.* Тыгай паша утларак 6-шо классыште вапшылтеш: 46, 74, 91, 95, 127, 128, 158, 161, 166-шо страницылаште.

7. *Темлыме текстлан эвиртен, йоча икегыч тыгайрак сынан текстым чоңыраш* – 5-ше классыште 38, 83, 172-шо страницылаште; 6-шо классыште – 68, 98, 102, 131-ше страницылаште.

8. *Чылт икевезе текстым чоңыраш:* 5-ше класс – 26, 40, 54, 92, 116, 159, 177, 183-шо страницылаште, 6-шо класс – 16, 35-ше страницылаште тыгай пашам муаш лиеш.

9. *Текстын йылмыжым лончылыраш.* Тыгай пашалан 5-ше классыште 259-ше пашам шотлаш лиеш (сылнымутан текстын ойыртмжым ончыктыман). 6-шо классыште 42-шо страницыште (3-шо паша) тошто илыш нерген ушештарыше шомак-влакым кычалман, а 90-ше страницыште (6-шо паша) личный олмештып мутым кажне ойлончышто кучылтмо деч корандаш тырышме дене кылдалтын.

10. *Почеламут дене возымо текст-влакат орджжеш кодын огытыл.* Мутлан: 5-ше класс – 64, 83, 98, 109, 111, 114, 117, 119, 121, 122, 158, 161, 178, 185-ше страницылаште; 6-шо класс – 9, 24, 28, 32, 34, 47, 52, 101, 116, 126, 147, 149, 161-ше страницылаште турыс почеламут але ужаш-влак лончылаш темлатыт. Каласыман: поэзий дек шўман йоча моло йылме лывыртеме пашамат поэзий йылме дене возен кертеш, тидлан мохталтыман веле.

Кўзгалтыше ойсавыртыш-влакат тунемме книгаште ойыралт кодын огытыл (5-ше класс учебникыште посна паша семын 163-шо страницыште, а 6-шо классыште 146, 147-ше страницылаште темлаттыныт).

Палемдыман: туныктышо тыгай паша-влакым утларак акла гын, йоча-шамычлан посна мўнгтысо паша семын темлаш лиеш.

Диалект мут-влакым палыман, нуным йылмыште арален кодыман нергенат каласен кодыман. Тыгай шомак-шамыч поснак шомчо кундемым, шомчо йылмым пагалыме дене кылдалтыныт. Нуным ойлым, возымо годым моштен кучылтман, чыла марийлан умылаш йорышын умылтарен кертам. Тыгай паша, мутат уке, верысе туныктышо-влакын вачўмбакаштыт возеш. Но шарныман: диалект мут марий йылмын пояныкше, тудын дене моштен пайдаланыман. Тыгай паша-влакым тунемме книгаштанат муаш лиеш: 5-ше класс – 120-шо страницыште, 6-шо класс – 71, 143-шо страницылаште.

Кызыт кок марий йылме улмо шотышто ойлена гынат, ваш умылмашын кўлепшыкше нерген нигоат ок учаше. Ваш умылмаш школ парт кокла гыч тўналпаш: изинек колмо ой утларак лишылт лиеш. Тыгай шоньмаш денак учебникын авторышт кажне классыштак курыкмарий текст-влакым пуртенгыт. Ондак нуно мо нерген ойлалтым (содержанийым) умылаш гына темлатыт гын (5-ше класс), вараже куптылгырак паша-влакым ончалаш темлат: подлежащий ден сказуемыйым палемдаш, распространенный ден распространенный огыл ойлончо-влакым ойыраш, пале мут, чот мут-влакым ончыкташ. Тыгай паша-влак посна отметке дене огыт аклалт гынат, йочан умылмашыжым шараш полшыпаш улут (5-ше класс – 39, 66, 118-ше стр.; 6-шо класс – 52, 104, 123-шо стр.).

Сылнымутан йылмын ойыртмжеш нергенат каласыман. Текстым йылме могырым аклаш 6-шо класслан темлыме книгасе 42-шо страницыште уло. Посна паша семын темлымым вучыдеак, туныктышо лудын лончылымо кажне текстым йылме могырым ончал лекташ йодлаш. Тидыже йылме пўсылыкым, эскерымашым виянда, умбакыже йоча йылмыш вончен керташ йоным ышта.

Текст дене паша

Текст дене пашан ойыртмжеш-влакым 5 – 6 класслаште темлыме упражненый-влак негызеш ончыктена:

1. *Текстлан вуймутым пуыман, темлыже ден тўн шоньмашыжым рашемдыман.* Тыгай паша-влакым 5-ше класс книгаште, мутлан, тыгай страницылаште муаш лиеш: 50, 69, 80, 81, 89, 98, 115, 143, 159, 162, 167. 6-шо класс книгаште тыгай паша-влак 9, 20, 34, 68, 87, 94, 104, 131, 163, 165-ше страницылаште вапшылтыт.

2. *Текстым ужаш-влаклан шеледен моштыраш.* Тунемме книгалаште тыгай паша-влакат улут: 5-ше класс – 64, 70, 103-шо

Текст дене ыштыме кеч-могай пашанат тун поньмашыже – йочам шкегыч возаш туныкташ. Но тидан вес енын чонгымо материалан энгертен веле ыштен кертме нерген мондыман огыл. Тиданже турло газет да журналлассе материал, савыкталт лекше сылымутан произведений-влак куту полшыш ышта. Адакше эн куту энгертыш семын З. Уцаев ден Г. Сидорован «Йылме лывыртыме паша» (Йошкар-Ола, 1995) книгагым шотлыман. Тыште автор-влак текст дене кылалтше чыла йодышмат радам дене ончыктен, пример дене пентгемденыт, икманаш, посна предмет семын туныкташ йорышо книгагым чумыреныт.

Йолташ-влак ончыло ойлымаш

Йылме лывыртыме пашан поснак ойыртемалт погышо вес могыржо – йолташ-влак ончыло ойлен моштымаш. Кызыт школ ончыло шындыме Шинчымаш стандарт туныктышын тиде могыр пашажым ончыл верыш луктеш. Тидын нерген «Йылме лывыртыме паша» (В. Кузнецов, Н. Кузнецова. Йошкар-Ола, 2002) книгагште тыге каласаме:

«Кажне айдемылан вес енын умылымашыже шерге. Тыглай мут-влак поньмашым радамлен каласыме годым куту вийым налет. Мутат уке, ойын пайдале улмыжо йылме поянык, тудын законлажым чын кучылтмо дене кылалтеш. Тыгодым ойлышо эн тидымат палышаш:

- 1) Колышташ кузе тараташ?
- 2) Икгай поньмашан але учашаш шонен толшым кузе ушанда-раш?

- 3) Ик-кок ен дене але туска калык ончыло кузе ойлаш?

Кеч-могай ен нерген турьы поньмаш тудын мутланы-машжым колышт налмеке гына почеш. Эше Сократ каласен: «За-говори, чтоб я тебя увидел».

Аристотелят шке «Риторикыштыже» кажне енын риторике дене кылалтмыш нерген палемден. Чынжымак, чылазан илышыште мом-гынат упандарен ойлаш, кеч-мо нерген учашаш, еным колыштын умылен мошташ логалеш. Мер пашаен, вуйлагыше, туныктышо, искусство да сылымут пашаен-влакын ойлен моштымышт поснак аклашеш. Палемдыман, нунын ончыло чучкыдынак тыгай йодыш-влак лектыт:

- 1) Колан ойлем?
- 2) Мом нунылан ойлынем?
- 3) Молан тидым нунылан ойлынем?

Нине йодыш-влаклан вавештымек, вес туска тургыжландараш туналеш:

- 1) Кузе чын каласаш?
- 2) Кузе умылаш лийшын каласаш?

- 3) Кузе сылын каласаш?

- 4) Кузе ушандарен каласаш?

Палемдыме пашам изирак классла гычак туналман. Туналтышлан утларак келшен толшо йон семын турло йодышлан кумда вашмутым пуымым шотлыман. Ойлашаш теме йочалан чот лиэш, палыме лийлаш: еш, класс, школышто але монгышто ыштыме паша, кызыт гына лудмо произведений, колыштво але ончымо передаче, эскерыме сурет. Умбакеже понкалымашым, иктешылымашым йодшо теме-влакым тарватыман: мутлан, ончыкылык паша, йырысе илыш.

Ойлымо йылмым вияндаш полшышо йон семын сочинений але изложенийн устный лийын кертмышт полшышаш улят. Тунемме книгагште устный сочинений вавылаштыш гынат (6-шо класс – 29 стр.), тыгай пашан чотным палынак ешарыман. Монгысо пашалан текстым чонаш темлыше упражненийым устно шукташ лийым пален налмек, йоча утларак кокымшо пашам шукташ туналеш (тиде утларак 6-шо класслан келшен толеш). Лач устный текстлан во-зен шуктымо план нерген веле мондыман огыл. Шке ыштыме план почеш ойлымашым кажне урок гаяк эргараш йонан. Тыгеже йоча класс ончыло шкем кучашат, кулеш шомак-влакым чын кучылташат, ушандарен ойлашат тунемеш. Адакше ойлышо ен вараже шке пашаж нерген иктешылымашым ышташ тунемеш: йолташ-влак кузе мутным колыштыныт, чын ойлен моншен мо, могай йонлышым ыштен колтен, кузе чын каласаш кулеш эле. Шке ойлан тыге акым пуымам умбакыже йонгылыш деч коранаш полша, вес енын ойлы-мышжым эскерашат туныкта.

ШЫМЛЫМАШ ПАША ДЕКЕ ШУМАНДЫМАШ

Лончылышаш йодыш-влак:

1. 5-ше класс учебникыште пымлымаш пашан верже.
2. 6-шо класс тунемшылан келыштарыме книгагште пымлымаш паша.

Шымлымаш, шкегыч кычалмаш, турло йылме материалым танастарыман, иктешылымаш туныктымо пашагште чылт у паша огыл. Ондакат уроклаште ойлымаш ужашлан танастарен ончымаш лийын, мутлан, причастийым тунемме годым пале мут ден глаго-лын палыштым кычалман, але лум мут семын кучылталтше пале мутым лончылена. Но кызытсе илыш утларак йодеш: йоча при-мер-влакым иктешлен, танастарен моштышаш, правилым шке ке-лыштарышаш, ончыкылык лектышым ужын моштышаш.

5-ше класс тунемме книгашиште шымлымаш паппа

5-ше классан чумырмо учебникыште тыгай паппа лийме сешын пурташ тыршыме, мутат уке, утларак кутылыгын шукташ лийме сомыл гыч туналме.

23-шо упражненный тыгай паппа темла: *Марий орфографий мутер почеш шымлымашым эртарыза да тыгай йодыш-влаккан вашештыза.*

1. Марий йылмыште могай буква дене туналше мут-влак уке улыт?

2. Могай буква дене туналше мут эн шуко?

3. Могай буква дене туналше шомак эн шагал?

4. Руш паппаште темлым: *Калыкмутышто лум мут-влакым муза да нунын чотыштым падеж радам дене шотлыза.* (18 стр.)

85-ше паппа – «Икгай членан предложений» теме почеш ушештарыше правил-влакым кычал муза. Илышыште кнган рольжо чынак иземын мо, шоналтыза. (45 стр.)

226-шо паппа – Ойырыммо мут-влак омоним лийыт мо, каласыза. (111 стр.)

248-ше паппа – Пюрткайык нерген шинчымашдам ешарыза. Тиде кайыкым тендан дене кузе лумдам? Тудым лумдыш эше могай диалект мутым паледа? (120 стр.)

255-ше паппа – Шанчыг-влакын йылме нерген возымо шонмашыштым лудын лекса. Теат неологизм ден арханизмлан примерым шоналтен возыза. (123 стр.)

262-шо паппа – Текстшыште руш йылме гыч пуршымо мынар шомак уло? Могай неологизм кучылтмо? Кунскамер нерген эше мом паледа? (127 стр.)

310-шо паппа – Шоналтыза: молан текстшыште мут-влакым палемдыме. Мо дене нуно ойыртемалтыт? (150 стр.)

341-ше паппа – Марий йылмыште ко? йодыш айдемылан гына шыдалтеш. Теве тиде йомакшыште чонан турло предмет мутлана гынат, садак мо? йодышым шындаман. Молан? (166 стр.)

390-ше паппа – Шоналтыза: *шолгай ден пурагай мут-влак могай ойлымаш ужаш улыт.* Кузе нуно текстшыште кучылталтыт? *Пурагайын шомакым лум мут семын лончылыза.* (191 стр.)

6-шо класс тунемме книгашиште шымлымаш паппа

6-шо классан чумырмо книгаште шымлымаш, кычалмаш паппа шуымо да тудым келгемдаш тыршыме.

7-ше паппа, мутлан, тыгай сомьям темла: *Шымлымаш паппашке театр ушныза.* Палемдыме муткылдыш-влак мом ончыктат? (25 стр.)

6-шо паппа – Текст-влакын стилиштым рашемдыза. Молан руш йылме гыч пуршымо южо мут вашталташ кучылталтеш? *Тайастарымаш степенян пале мут-влакым возен лукса.* (29 стр.)

6-шо паппа – *алге суффикс могай тусым ончыкташ полша, умылтарыза.* (43 – 44 стр.)

6-шо паппа – Текстшыште мынар чот мут уло? Быталтме шот дене нуно могай улыт? *Икымше предложенийм член да ойлымаш ужаш шот дене лончылыза.* (60 – 61 стр.)

7-ше паппа – *Сылымутан литературышто чот мут-влак кузерак кучылталтыт? Диалектний шомак-влак нерген те мом паледа?* (71 стр.)

3-шо паппа – Турло йон дене вес мут гыч лийше наречий-влакым ойырен каласыза. Могай правилан келшен толош примерым муаш ок лий? (130 стр.)

5-ше паппа – *Умбалышты наречий нерген мом каласаш лиеш? Тыгай онгай сурет-влак нерген луднеда гын, А. Федоровын «Онйже воктенак» (Йошкар-Ола, 2007) книгашижыже ончыза.* (135 стр.)

6-шо паппа – *Наречий-влакым возен лукса. Шоналтыза: молан автор р йукым поснак шуко кучылтын.* (146 – 147 стр.)

5-ше паппа – Шоналтыза, могай шомак-влак контекстшыште пале мутат, наречият лийын кертыт. (149 стр.)

Кунно палемдыме паппа-влак йочам вес источникла дене паппа ышташ, кычалаш, танастараш, улшо правилыш епарышым ышташ таратышаш улыт. Тыгай сомыл ике шонен шумо лектышлан куаным луктош, кутурак кукшытыш шуаш тыршымашым виянда.

УСТА ЙОЧА ДЕНЕ ПАППА

Лончылышаш йодыш-влак:

1. Уста (талантливый, одаренный) йочан ойыртемже-влак.

2. Уста йоча да туныктышо.

3. Урок деч ордыжыс паппаште уста йочан рольжо.

4. Урокышто ойыртемалтше йоча дене паппа:

а) ончыч тунеммым ушештарыме годым эртарыме паппа;

б) монтгыс паппам тергыме ойыртем;

в) у темым шымлымаш;

г) урокым иктешлымаш;

д) вес уроклан монтгыс паппам пурмаш.

5. Литератур урокышто эртарыме паппа.

Уста йочан ойыртмэжэ-влак

Уста йоча дене пашан күлешлыкше кызытсе илышлан моткоч күлешан. Ойыртмалтше понымапаш пашаен чыла вераг ончылы верыште шога. Тыгай айдеме шкаланжат, ешъяланат, тупка калыкланат илаш да виянаш йоным кычал муын ыштен кертеш. Но тыгай айдемыжым школ парт коклаштак кычал муман да тудлан күлеш семын виянашыже йоным ыштыман, илышыште шке вержым муаш полшен шогыман.

Тырышыше, уста да шочмо йылме деке шуман йоча дене сомалын ойыртмалтше сынжым поснак палемден кодыман. Туныктым пашажым, понымапыжым умбакыже шуен кертше айдемым лач тыгай-влак коклаште кычалман.

Мо дене ойыртмалтыг тыгай йоча-влак?

Психолог-влакын ойлымышт почеш уста йочан шке сынжешамыч улыт:

- чыла палаш тырышмаш;
- йылме лывыргылык;
- туткын колышт моштымаш;
- пусо шарнымаш;
- ончылыно шогышо йодышым шке семын рапемдаш тырышмаш;
- шинчалан рап улшо корно гыч корангын, вес йоным кычалын, ончылыно шогышо чаракым корандаш тырышмаш;
- моло дец ойыртмалтше паша кумылжо, шум шушпашыже, колышт моштымашыже;
- түрлө умылымаш, предмет-влакым куштылгын танастарен ушен моштымаш (ассоциаций);
- лийын кертше лектышым ужын моштымаш;
- понымапын моло дец ойыртмалтше улмыжо, писылыкше да чолгалыкше;

- шкалан, шке пашалан акым пуэн моштымаш.

Мутат уке, тыгай ойыртмалтше сынан йочам мыланна пүртүс полекла. Тиде шотышто немуч шанчег Э. Ландау эше шукертак тыге каласен: «Одаренность определяется врожденными задатками, но сможет ли она развиваться – зависит от окружения».

Тыгезе, нörтö айдемын могай могырыш виян кертмыже йыр илышын могай улмыжо, воктеңысе ен-влакын кумылышт дене моткоч пентдын кылдалт шога. Йöндымö, келшыдыме верыш, радамыш логалше моло дец ойыртмалтше понымапаш йочан тырышмашыже сай огыл могырыш виян сена, туштат тудо ончылы верыш лектын кертеш.

Палемдыман: уста йоча, шукыж годым, шке койышыжо денат ойыртмалтше лиеш. Тудлан «тыге ыштыман», «тыгай закон», «кузе каласанам, туге ыштыман» ой-влак отыг келше. Вастареш улмым ончыктымаш классысе пашам лугтымаш, пырля тунемше-

влакым папа дец корандаш тырышмаш семын тужваке лектеш. А туныктышын виапак шке понымапыкже шуаш тырышмашыже йочам чылт күлешан папа дец йүкшыктарен кертеш. Уста йочан чыла шижмашыжат леп пусо: неле, важмалдык ончалгыш, пусо кере шомак туныктышо ден тунемше коклаште ужаш лийдыме пентде пырдыжым ыштат. Шомак дене каласыдыме, но понымапаш дене вастареш улмо кумылым тыгай тунемше вапке пижеш. Умбакыже ен-влак кокласе тыгай чарак ўмыр мучкылан кодын кертеш.

Уста йоча да туныктышо

Ойыртмалтше йоча шочмо йылме деке шуманеш але уке – туныктышо дец лектын шога. Мо тидлан йоным ышта?

1. Туныктышын айдеме семын йочалан келшен толмыжо: тужвал тусо, шкем кутымыжо, чиемиже.
2. Туныктышо семын чытышым ончыктымашыже, пусо, йöндымö йодышлан вапмугтым пуэн моштымыжо.
3. Йоча шомакыш пурен моштымыжо, но тыгодымак күлеш пашаш виктарен кертмыже.
4. Тунемпын пашажлан чын акым пуымыжо.
5. Туныктышын шкенжын шинчымаш, моштымаш кукшылтшо.
6. Кутынгын шке пашажлан, ойжылан акым пуэн кертмыже.
7. Туныктышын шке йылме лывыргылыкше, шочмо калыкым, йылмым йöратымыже.

Палемдыман: ончыктымö ойыртемыш-влакым йоча шкежак шижаш тырша, öрдыж гычат шымлеш онча. Тыгай тергымаш гоч эртыше туныктышын ойкым тунемше йöратен колыштеш, күлеш корно дене пашам ыштат тунгалеш. Икманаш, шочмо йылме да литератур предметлам йоча кумылын тунемаш тунгалеш.

Школлантше уста йоча дене уло школ коллектив түрлө пашам ышта:

- чыла предмет денат шинчымашыжым нöлташ тырша;
- моло йоча дец кукшырак шинчымашым налалшыже йоным ыштен шога;
- профильный класс-влакым почеш;
- шке ойырен налал лийме да шинчымашым келтемден пуышо курслам да кружоклам чумыра;
- уста йочан виян шогымо корныжым эскера.

Урок дец öрдыжысö паша да уста йоча

Марий йылме да литературым туныктышо-влак урок дец öрдыжысö пашамат шочмо йылмым йöратыше йоча дене ыштыме годым моштен чучылтыт. Тыгай пашан формалаже түрлө:

- йылме да литератур дене кружок;
- лингвистический але литературный газет але журнал, бюллетень;

- лудмо произведенийям канашыме погынымаш, конференций;
- панчыен але түрлө возышо-влак дене вайшыймаш;
- лүмлө ен-влакын илышышт дене палыме лиймаш, нунын шочмо вернашкышт миен толмаш, нуным палыше-влак дене мутланымаш;
- литературный кас, утренник;
- түрлө выставкылаш, спектакльлаш, концерт ден кинош миен коштмаш; радиопередаче ден телепередачам шкегыч ямдылымаш але ямдым колыштмаш да ончымаш, нуным тужакан канашымаш;
- школлаште түрлө сынан тоштерлам чумырымаш;
- шочмо кундемаш экскурсий дене коштмаш да вершор лүм-влакым, нунын историйыштым, калык коклаште конгитно легендылам чумырымаш;
- олимпиадалаште шке вийым тергымаш.

Мутат уке, палемдыме сомыл чыла йочам авалташ келышта-ралтын, но шочмо йылме ден литературым йоратыше йочан умбакыже кутурак нелыт логалме нерген палемдыде ок лий. Нуно, вуйым шулше, чыла пашаш кумылын ушнаш, туныктышын эн куту польшкышыже улыт. Но тыгай паша йочалан кушкышже, виянашыже полшышо йон лийын кертше манын, туныктышо шкежат кычалше, умылаш тыршыше, лектышлан куанен але ойгырен моштышо ик понымашан коллективын ужашыже лийын моштылаш. Тунемше олмеш ыштыме паша але кышчы вуйлатен тына погымаш сай понымаш-влакым чыт пыгарен кертят.

Күншө ончыктым паша-влакын күлешлыкыштым нимынярат үлык шындыде, урокышто ыштыме сомылым ончыл верыш лукман. Тидланже тыршен тунемме шулыш, класс обстановко, йылме материал дене ыштымаш полшат. Урокын структуржым шотыш налын, уста йоча дене ыштылаш паша радамым ончал лектына.

Ончык тунемным ушештарымаш

- Ушештараш ойырым жаныште туныктышо икмыняр пашам шукта:
- ондак тунемме, пален налме йылме закон-влакым пентьдемда;
- пытаргыш урокышто налме шинчымаш кукшытым акла;
- мөнтгышшө шуктым пашам терга.

Тиде жапыште туныктышо, туг шотышто, йочан шинчы-машыгыже чыр кодро верлам пытараш тырпа. Садлан шуко жап начаррак шинчымашан йочалан ойыралтеш, а палыше йоча ордыжеш кодын кертеш, икманаш, тудлан – нимом ышташ. Тыге ынже лий манын, посна картычке-влакым ямдылымаш. Тусо заданий-влак ешартыш пашам йоднаш улыт. Мутлан: моло-влаккан ойлончым

лончылаш пуымо гын, писе йоча ты жапыштак пуртым сылнешта-рымсе йон-влакым ончыктылаш. Мутым состав дене лончылым гольм кучылтмо морфемылан вес пример-влакым ешарен возы-лаш, лиеш гын, мутлан, тыгак суффиксым вес ойлымаш ужашысе мутлаштан ончыктылаш але, тагастарен, примерым возылаш.

Мутлан: икмыняр йочалан тыгай ойлончым лончылаш пуымо: *Пушгесе укшышто чинче лум шудырла йылгыжеш*. Моло йоча-лан ойлончым могай улмыжо, ойлончо член-влакын могай лий-мышт да могай ойлымаш ужаш дене каласалтыштым ончыктылаш сита гын, писе йочалан эше икмыняр пашам темлымаш:

- ойлончышто кучылтмо сылнештарыме йоным ончыктыман (*чинче лум* – эпитет, *шудырла йылгыжеш* – тагастарымаш);

- «чинче» шомакым вес ойлончышто подлежащийым ыштыман (*Шудрамашын тувырыштыжо чинче кечыла йылгыжеш*);

- «шудырла» шомакысе *-ла* суффиксын значенийжым ончык-тыман (чинчым кече дене тагастара);

- *-ла* суффиксын эше вес значенийжым ончыктыман (лүм му-тын множественный числжым ышта – *ялла*).

Палемдыме паша-влак ешартыш шинчымашым, йылме матери-алым иктеплен тагастарен ончымашым йодят.

Писе йочалан темлыме ешартыш паша семын түрлө мутер дене ыштыме сомылым шотлымаш: орфографий, синоним, фразеологий, этимологий. Мутлан: орфографий мутер почеш тыгай пашам темлаш лиеш:

- түрлө ойлымаш ужашан сложный мут-влакым возен лукташ;
- иктай орфограмман түрлө ойлымаш ужашысе мут-влакым во-зен лукташ;
- руш йылме гыч пурешо түрлө ойлымаш ужашысе мут-влакым кычалмаш;

- түрлө семын возалтше сложный лүм мут-влакым возен лук-таш (мутлан: 1. *важыкнер, йолмуйшыкысо, икте-весе*, ... 2. *мойго, каче*, ... 3. *теме, стройко*, ... 4. *вудиор, ача-ава*, ...).

Синоним мутер дене ыштымашынат моткоч келыше ул-мыжым ончыктыман. Мутер почеш күлеш синоним радамым кычал-мумо да мутын значенийжым рашемдыме дене пырля уста тунемше диалект мутым ешарен кертеш. Мутлан, тунемшлан тыгай пашам пуаш лиеш: мутерысе *л* буква дене тугалше мут-влак радамым он-чал лектын, тендан кундемаште кучылталтше, литературный йыл-ме деж ойыртегалтыше мут-влак радамым ышташ. Тыгай паша йочан йылме пижмашыжым вияндаш полша, шке лексикыжымат палынак пайдара. Марий литератур йылмым диалект шомак дене пайдары-мым И.Г. Ивановат күлеш пашалан шотлен.

Фразеологий мутер дене пайдаланен моштымаш, пален налме ойым кучылтмаш йоча йылмым палынак вияндаш полшат. Ешар-

тыш папа семын кўэмалтше ойсавыртыш дене ойлончым чонаш темпман. Мутлан: *пылышым шогалтен колышташ* – тўткын колышташ; *Урокышто туньктышын мутышым пылышым шогалтен колыштаман*. Ойсавыртыш-влакым синоним семын кучылт-машат пеш пайдале. Мутлан: *артана дене* – *кеч пўям пўале* – *тесте дене*. Кўэмалтше ойсавыртыш-влак антоним семынат кучылталтыт: *вўдым подылаш* – *йылым яккала*. Мутерыш пурталтде кодшо ойсавыртыш-влакым ешарашат йон уло, мутлан, *чонным кочкам, уиеш вазаш*.

Мутын лексический значенийжым түрлө мутер почеш рашемдаш лиеш («Марла-рушла мутер», «Словарь марийского языка» але шуко томан Ф.И. Гордеевын «Этимологический словарь марийского языка» книгала почеш). Тыгай папаште рушла лекше мутер ден энциклопедий-влакымат кумдан кучылтман. Түрлө книга-лаште күлеш информацийым муын кертме моштымашым изинек вияндыен шогтман.

Ончылыно палемдыме ешартыш папа-влак чыгамсыр, ум кычаш йоратыше тунемше-влаклан поснак келшат, предмет декат папынак лишемдат. Адакше вес источникла дене изинек пайдаланаш тунемше йоча умбакыже кызатсе түрлө увер йотынеш огеш йом, шкаланже күлеш шинчымашым йöсылык деч посна муаш тўналеш.

Пытартыш урокышто налме шинчымашым тергеме годьмат уста йоча дене папа ышташ йон лектеш. Мутлан: доска воктене ыштыше тунемшын вапмутышым черет дене аклымаш вес енын папажым тўткын эскераш, күлеш ешартышым ыштен мошташ туньк-влакым шуктымашым налаш. 7-ше класс гыч тўналын, южо тыгай упражнений-влак правилыш ешартышым ышташ темлат. Мутлан: 7-ше класс книгасе 114-ше страницyse 7-ше папа. Тыште *-мыла* суффиксан деепричастийлан пример-влак пуалтыныт (*Мерайым поктымыла покташ*). Правилыште тыгай суффиксан деепричастий нерген ойлалтын огыл. Йоча, деепричастийын значенийжым шотыш налын, правилышке ике ешартышым пуртышаш. Тыгодым тудо шоньмашыжым (жогтунам йонгылыш лиеш гынат) негызлаш тунемеш, вес пример дене пентьдемдаш тырша.

Палемдыме эскерымашан пример-влакым 7-ше классыште эше 118, 159, 164, 169, 173, 178, 183-шо страницылаште муаш лиеш, 8-ше ден 9-ше класс-влаклан чумырыммо учебниклашгат шагал огыл тыгай пример вашлиятгеш.

Урокын ушештарымашлан ойырыммо этапшытыже посна йочан шинчымашыжым тергеме деч посна группылаште, тўпкалаште, ыштыме папалан ситышынак жапым ойырман. Посна тўшкалан шеледыме классыште шуко сай папалан йон лектеш: лидер семын шукарак йочам ойыраш лиеш (группысо командир – ойыртемалтше

йоча тиде папам поснак йората), вап папаш тергашат, шонь-машым ешарашат, нельнарак шарныше йочам папаш пушпапашат кучылто. Тыгай группыштак мөнгысö папам шуктымым тергы-машат сай лектышым пуа: пырля тунемше папатым терга гын, мөнгыштö кўлынак ямдылалтман. Йолтапын папажым тергеме годым, мутлан, ужар настан ручка дене пайдаланаш лиеш.

Мөнгысö папам тергеме годым теве мом шарныман: тунемшым папа лектышыже огеш куандаре гын, тудлан вес уроклан тўрлаш, ешараш, сай отметке марте шукташ йоным пуыман. Тыгодым туньктышпо йонгылышым огыл, а йонгылышан верым гына палемдышаш. Йоча, ике семынже кычалын, папам тўрлатен кертеш гын, умбакыже тыгай правилан акшыкым шагал ышташ тўналеш. Уэш тўрлатен шуктымо папам йылым лывыртыме уроклаште да посна творческий папам шуктымаште кучылташ поснак келша. Палемдыман: творческий папа-влакым (чонтымо текст-влак), произведений-влак почеш ыштыме кроссворд, схеме, иллюстраций, инсценировка, шымлыме папа-шамычым (литератур произведений-влакым лончылымо годым) компьютер вариантым йодаш тыршыман. Йочан ыштымышым иктыш чумырымаш тунемме ий мучашысе отменкым шындыме годым кугун полша, адакше йоча шкежат папажлан акым пуаш тунемеш, лектышыжымат шкежак ужеш.

Мөнгысö папам пуымо шотышгат икмыняр шомакым каласен кодыман. Мутат уке, йылым урокышто пуымо тыглай папа вес урокланак шукталтшаш. Творческий папам вучалташаш лиеш, мутлан, лирический зарисовко, посна чонтымо текст, литератур дене творческий папа (сўрет, схеме, инсценировка, шымлымаш папа). Но утыждене шуйымат ок акалгт. Тиде йон дене поснак уста йоча дене ыштыме годым пайдаланаш кўлмө нергенат мондыде ок лий. Тыгай йоча папам южгунам жап деч ончычат, жап деч вараз конден кертеш (адак литератур урок дене кылалтше папа нерген ойлена). Тыгодым туньктышпо тунемме произведений нөчеш могай мөнгысö папа лийн кертме шотышто посна темым тўналме годым икымше урокыштыжак каласышаш. Тидыже ончычак папа нерген шонкалаш тунькта: шиждымын, тунемше семынже планым ышта, вий шутымышым аклаш тырша, кушеч ешартыш материалым налын кертме нерген шона.

Иктешлен, тыге каласыман: урокын «Ушештарымаш» ужашыже поснак пайдале лийпаш. Тиде жапыште туньктышпо тўшка классын шинчымашыжымат, ойыртемалтше йочан ултрак папаш тыршыме кумылжымат ешарен, шукемден, келтемден кертпаш.

У теме дене паша да уста йоча

Урокын вес ужашыже – у теме дене паша.

Мемнан шоньмаште, урокын тиде ужашыгыже – поснак у темым умылымаш, налме шинчымашым пентьдемдымаш – кажне йоча поснак кўлын пашам ыштылаш. Правилым умылымаш шарнымер-влакым лончылымаш гыч тўналлаш. Но туныктышо шарныпаш: икте правилан келшыше икмынар примерым уэш-пачаш ончалаш гын, весылан ик-кок примерак ушеш вашке колдеш. Писын шарныше, умылышо йочалан ончыко каяшыже йоньм пуыман. Тудо умбакыже учебникысе ешартыш упражненений семын темлыме ужашышке вончылаш. Тыште текст дене пашат, йылме лывыртыме мола пашат темлалтыт, но тунемме темат ёрдыжеш огеш код. Мутлан: 7-ше классыште «Глаголын повелительный наклоненийже» (48 – 53-шо стр.) темым ончалына. Тўналгыш 1 – 6-шо паша-влак темым пален налаш, пентьдемдаш, ончыч тунеммым ушештараш пуалтыныт гын, 7-ше пашаште ушым виынден колташ полшыло йон-влакым шергал лекме: кўптымё тайык (повелительный наклонений) форман глагол-влак полшымо дене ыштылаш паша радмалатеш. Текст ыштылаш пашам кузе радамлаш туныкта, шинчымашым ешара. А 8-ше пашаште руш йылме дене возымо текст почеш тыгай паша темлалтеш: кўптымё тайык форман гол-влакым пуртыман ойлончо-влакым кусарыман да авторын темлымашыже-влакым илышыште кучытман. Тыгеже, нине пашаште тунемме темым илышыште кузе чын кучылташ кўлмё нерген ешартыш шинчымаш пуалтеш.

Урокысо пашам иктешылаш

Урокын пытартыш ужашыже – ыштыме пашам иктешылаш. Тыгодым туныктышо ик йочамат ёрдыжеш кодылаш огыл, кажналан поро шомакым муын моштылаш. Тунемше йонгылышым ыштен гынат, тиде татым пўсемдыман, лодыман огыл, а кеч изирак сенымашке шуын гынат, сай могырым палемдыман, мокталтыман. Йочан илышыштыжат тўрлө лийын сена: илыш тыгай. Ала южо йочан шагал поро мутым колмыжак начар тунеммашке конда – туныктышо тидым эреак шарнылаш. Уста йочан ыштыме пашажымат палемден кодыман да ешартыш упражнененийште мом пален налмыж нерген йодман. Тидыже южо эркынрак йочамат ыштыдымс пашам ончалаш таратен кертеш, а писе йочалан ойлымо йылмым виындашыже ешартыш йон почылтеш.

Туныктышо чыла тунемпын пашажым иктешла гынат, йоча-влак урокысо ыштымыштым шке аклылаш да отыметкыштым умылтарен кертнаш улыт. Тидым йўкын умылтаренат, шыпак ыштенат кертят, лач йоча кушто эше чаракам шижмыжым умылылаш.

Шке пашалан акым чын пуэн кертмаш – мутат уке, неле паша. Южо тунемше пашажым ўлык шынден але, мўнтелаш, кутемден кертеш. Но тидын деч лўдлаш уке: туныктышо вашке отыметке ден шинчымаш келшыдымашым ужын да ёрлен кертеш.

Мўнгысё пашам пуыман

Мўнгысё пашам пуыман – тидат урокын пеш кўлешан ужашыже. Тунемме книгадаште мўнгтылан паша-влакым посна ойырым. Ты ужаш, утларакшым, кок упражненений гыч шога. Классын кугурак ужашыже теме дене кылдатше упражнененийым ойырен налеш гын, писырак йочалан творческий пашам темлыман да молан тудын кўлешлыкшым умылтарыман. Палемдыман: 6 – 9 класслаште кокымшо пашажё эре гаык творческий пўлылан але ешартыш пашан темлалтеш. Йоча могай пашам пуктылаш нерген шке шоналтылаш. Творческий заданийым газетш серыме заметке семынат кучылташ келша, поэзий йылме дене возаш лийме нергенат эреак ушештарен шогыман. Йочан тыгай шонымашыжым поснак кўлын аклыман, молан тыге ыштымым умылтарыман.

Литератур урокышто пуымо мўнгысё паша шотышто посна каласыман. Шuko ешартыш информацийым куптылго йон дене налын кертмаш книга деч йочамат палынак коранден. Туныктышылан лудаш таратыше йон-влакым кычалаш перна. Тидланже произведенийм лончылымо годым йоча илышлан келшен толшо йодыш-влакым шындымаш полшен кертят. Мутлан: Н. Лекайнын «Шорт-нью падыраш» повестышым ончалына. Произведенийыште имне, презе да пий нерген ойлалтме верлам посна ойырен луктын, йоча чоным тарваташ лиеш. Мутлан: имнын патыр каше, ушан улымжо, ялаште пагалем толмыж нерген шомакым лукман. Але презе дене ятыр ялысе йоча шкежак палыме, тудын онгай койшыжо нергенат сайын шинчат, ончашат полнат дыр. А пийым туныкташ точымаш нерген чыланат палат, шкештат тидым ышташ тыршат. Тунемше-влаклан произведенийысе герой-влакын палемдыме пашам кузе ыштымышт нерген пален налаш темлыман. Мўнгысё паша семын «Тыгай ужашлам (страницылам) лудын толза» манаш келшен ок тол. Утларак келшыше семын тыгайрак йодыш-влакым темлыман.

1. Микушын йолжо кузе сусырген?

2. Ошеч кузе Микушмыт деке логалын? Умбакыже тудо могай пий лийын?

3. Могай имным йоча-влак поснак чот йоратеныт? Тудын колымыжо кузе чонышкышт логалын? А молан тудо колен?

4. Повестыште могай тушманым ончыктым? Тудо могай осал пашам ыштен шуктен? Кузе йоча-влак тудым кучаш полшат?

5. Кё тугай Прокой кутыза? Молан йоча-влак тудым поснак паленат?

5-ШЕ КЛАСС

6. Хайрулла кутыза мо дене ойыртемалтын? Молан тудымат йоча-влак йоратенят?

7. Повестьште могай калык гыч лекше йоча-влак ончыкталтыныт? Кузе нуно пашам ыштат, келшен илат? Коклаштышт умылдымаш молан көра лектын кертган?

8. Молан повесть «Шортньо падыраш» маналтеш? Йоча-влак шортньо падырашыжым муыныт мо?

Тыгайрак йодыш-влаклан литератур текстым тыглай лудмо дене гына серлаш огеш лий, нуно шындыме йодышлан вашмутым муаш таратат. Вашмутым кычалмаш текстым түрлө семын лудаш йодеш: күлшө верым шинча дене кычалмаш, ончал лектын лудмаш, тӱткын шымлэн лудмаш. А текстым түрлө йон дене лудын моштымаш илышыште умбакыже пеш күлешан лиеш.

Текст дене палыме лиймек, произведенийыште ончыктымжап, авторын шындыме проблемыже, образ-влакым почмыжо, йылме ойыртемыже нерген классыште лончылман. Утларак палаш тыршыше йочалан повестьште сар жапысе ял илышым ончыктымашым, авторын пӱртӱсым сӱретлымажым, писателынын йылме ойыртемыжым шымлэн ончал лекташ темлыман. Вашмутым возенат пуаш келша, каласкалашат лиеш. Тидым ышташ тунемше цитатывлакым ямтылышаш, келшыше примерым погынаш. Произведений 6-шо классыште тунемалтеш, садлан тыгай шылымашынат тунемме сынан лиймыж нерген ушештарен кодыман. Туныктышын полшымыж дене ямдылыме паша радам нергенат мондыман огыл.

Произведений почеш ыштыме иллюстрацийымат, кроссвордым, содержанияш пӱсӱ вер почеш возымо почеламут ден шонкалымаш-влакымат мӱнгысӱ паша семьинак аклыман, нунын посна ойыртемалтыше улмыштым палемдыман. Тыгай пашажым лач уста йоча-влак веле шуктен кертят.

Ойыртемалтыше йоча дене туныктышын ыштышаш пашажым иктешлен, тыге каласыман:

1. туныктышо йоча-влакың палаш тыршымыштым эреак аклышаш, тудым пӱсемдаш тырышышаш;

2. йоча-влакым ваш мутланаш, йодышлан тӱрыс да раш вашмутым пуаш, йолташ ончыкно шке шонымашым пентӱдемден да ушандарен ойлен мошташ туныктынаш;

3. ойыртемалтыше шонымашан йочам ужаш да тудын виянашыже полшышаш.

Теме: Йк да шуко значениян мут-влак.
Урокын типше: комбинированный урок.
Палаш тыршымашым вияндыше (познавательный) цель:

1. Мут-влакын ик да шуко значениян лийын кертмышт дене палдараш.

2. Кӱлеш пинчымашым марла-рушла мутер гоч налаш.

3. Руш йылме гыч да руш йылмышке кусарыме пашам ышташ.

4. Ёче нерген ешартыш пинчымашым пуаш.

Ен кокласе кылым вияндыше (коммуникативный) цель:

1. Муткылдыш да ойлончо-влакым чын чонаш.

2. Шочмо йылмын поялышке дене пайдаланаш туныкташ.

3. Йолташ дене ваш мутланен пашам ышташ туныкташ.

4. Шке шонымашым енлан умылтарен кертмашым вияндаш.

Ешартыш материал:

1. Ф. И. Гордеевын да З. В. Учайевын «Лексике» теме дене таблицышт-влак. – Йошкар-Ола, 1985, 1989.

2. В. Васильев да молат. Марла-рушла мутер. – Йошкар-Ола, 1991.

Урокын эртымыже

I. Организационный ужаш.

1. Туныктышын саламталтымыже.

2. Класс полемын уроклан ямде улмыжо.

3. Йоча-влакын уроклан кӱлеш узагышт улмым тергымаш.

4. Тунемше-влакым пашаш кумыландымамаш.

II. Ончыч тунеммым ушештарымамаш.

1. Йылме поялыш дене паша.

Мутер диктант.

Ончычсо урокышто ик йочалан ешартыш паша пуалтын: орфографий мутерысе и буква гыч туналше мут-влак радам гыч неле орфограмман лу мутым возен лукташ. Тиде мутер диктантым йоча йолташыже-влаклан диктоватлен возыктышаш. Тергымашым тӱшкан лончылымо гоч ышташ келша.

2. Мӱнгысӱ пашам тергымамаш.

Мӱнгылан 206-шо паша пуалтын. Пашам тӱрлө семын тергаш лиеш:

1) писын парт радам дене ончал каен тергымаш;

2) воктенысе йолташын ончал лекмыже;

3) кажне ойлончын негызым каласымаш;

4) кажне ойлончысо определеннийым (дополненийым, умландарыше членым) ойырен каласымаш.

3. Тунемме темым ушештарымаш:

1) Мутын могай значенийже-влакым шанче наукашто палемдат?

2) *Шоршудо* шомакын лексический значенийжым ончыктыман (тор кушкыл, но кӱлешан – шопым салатыш пыштат, южо черым эмла. Пакчазылан уто пашам лукпо шудо. Кушкылтым тодылмеке, лекше онч вешествалан кӱра лӱмым пуэзыт).

3) *Шоршудым* шомакын грамматический значенийжым ончыктыман (лӱм мут, сд. ч., вин. п.).

4. Мо тугай лексике?

Йылмысе чыла шомак-влакым пырляже лексике маньт.

Кызытсе марла-рушла мутерыште 20 000 наре мут пуалтын. Но йылме эре виян шога, у мут-влак дене пойдаралтеш, интернациональный мут-влак пуренак шога.

III. Уроклан задачым пындымаш.

1. Шочмо йылме уроклаште ыштыме паша-влакын тӱн шонымашышт:

а) чын ойлаш тунеммаш;

б) чын возаш тунеммаш.

2. *Пидаш* – доскаш возымо мут дене муткылдыш-влакым ыштымаш.

Вашмут тӱрлӱ лийын кертеш: тушманым пидаш, шовычым пидаш, сусырым пидаш, шарфым пидаш, йолым пидаш. Кажне муткылдышым синонимышт дене васталташ лиеш: тушманым кушчаш, шовычым кылдаш, сусырым пӱтыраш, шарфым кердаш (шӱртӱм керела), йыдалым чияш.

Тыгезе, *пидаш* шомакын значенийже мыняр?

Тунемше пижшаш: урокышто ик да шуко значенийан мут-влак нерген тунемаш туналыт.

IV. У темым тунемме корно.

1. Темым рапемдыше пример-влакым пымлымаш.

Темым умылтараш 207-ше пашам кучылтман. Палемдыме мут-влак кокла гыч *писе, лум, улазе-влак* ик значенийан улыт. А тево *мардеж* шомакын кок значенийжым мутерыште палемдыме:

а) мардеж – лӱм мут, мардеж тарвата;

б) мардеж – пале мут, мардеж уш.

Тиде пашагак *мланде* шомакын значенийже эше шуырак. Мутерыште тудын ныл значенийжым палемдыме:

а) мланде шар;

б) колхоз мланде;

в) мланде йӱршан ошма;

г) шочмо-кушмо мланде.

Мутын шуко значенийан улмыжым кушеч пален налаш лиеш?

- Тӱрлӱ мутер-влакын полшымышт почеш.

- Ача-ава, коча-кова йылмым палыме гоч.

2. Правильным пымлымаш.

1) Кушто тунемме материал нерген рапрак каласыме?

2) Учебникын могай верыштыже правилыш ешартышым пуртымо?

3) Правильным эше могай книгаште муаш лиеш? (З.В. Учаев. Марий йылме: Теорий. – Йошкар-Ола, 1993).

4) Тунемме темылан правилым иктешлен каласыз. (Мутын лексический да грамматический значенийже нергенат ушештарыман. Тыгезе ончычсо урокысо материал дене кыл лиеш.)

3. Правильным паша дене пентӱдемлымаш.

Тунемме книгаге 208-ше паша – палемдыме глагол-влакын значенийштым палыман, шонымашым марла-рушла мутер почеш тергыман. Тыште глаголын поснак шуко значенийан лийын кертмыж нерген ойлыман. *Шарныза*: ойырен возымымат ончал лекман.

Пашам воктенысе йолташ дене ышташ темлаттеш. Упражненийште 8 мутым мутер почеш кычал муман. Коктын але нылтыш мутер почеш кычалмаш жапым аныклаш полша, утларак шомакым кычал муаш йӱн лектеш.

4. Умылымашым паша дене тергымаш.

Тунемме книгаге 209-ше ден 210-шо паша-влак лончылатгыт.

Паша-влак мутер дец посна ыштатнаш улыт. Тунка паша утларак муткылдышым кусараш йӱным ышта. Ик йоча 209-ше пашам ышта гын, весе – 210-шым. Ыштыме пашам але паша ужашым ваш тергыктыман. Тыгодым йоча-влак ваш полшен кертят, кӱлеш гочым ваш тӱрлатат.

209-ше пашаште темлыме мут ден муткылдыш-влакым тыге кусараш келша: вуйым сакаш, вуйынго кушаш, пушенте вуй, паринувуй, ял вуй, ковыштаувуй, шоган вуй, пӱкен вуй, черкывуй, шынгувуй, озанлык вуй (ешувуй).

210-шо пашагге тыге кусарыман: дорожка, путь возвращения, воздушная дорога, светлый путь, проселочная дорога, строка, дороги побед, след пыли.

5. Шинчымашым пентгедмаш.

Тунемме книга гыч 211-ше паша шукталташ.

Кажне йоча шке семынже ойлончым чога, но йолташын возымо ойлончыжымат ончалман. Нелырак сочетаний годым тунуктышо полшыаш.

1. Кас кава ал тусым нале. 2. Пырдыжысе волгыдо тус шинчам куандара. 3. Чурий тус айдемын тазалыкше нерген ояла. 4. Черлын чурий тусшат йомын. 5. Пайрем вапеш авам куаныше тусан кошгеш. 6. Кеч-могай нелыштаг, туткарыштаг айдеме тусым йомдарыман огыл. 7. Тора корнылаште авамын тусшым шарнем. 8. Произведенийыште геройын тусшо раш палдырна. 9. Шучко уверым колдын, ковам тус гыч возо. 10. Пошкудем шукертсек тусшы-мат ок ончыкта. 11. Черле энгын чурийшыкыже тус пурыш.

V. Тунемшын шке ыштыме пашажым, умылымашыжым тергымыже.

Тунемме книга гыч 212-шо паша пуалтеш – ик лексический значений дене гына кучылталтше лум мут-влакым возен лукман. Текст ешартыш шинчымашым пуа. Ик лексический значениям мут семын, эн ончычак, собственный лум мут-влакым ончыктыман. Тидын деч посна *ече, курым, узгар...* мут-влак ик значениян улыт.

Кажне йоча чылт шке семынже пашам ончал лекташ, ик значенин ныл-вич мутым тетрадыш возыаш. Шке чынлыкшым марлашула мутер почеш тергыаш. Пашам ыштен керттын але керттын огыл – урокышто эртыме темым умылымашыжым ончыкта.

VI. Тунемшын шке пашажым аклымже.

Шке пашажлан акым йоча шке пуышаш. Тыгодым тунемше тугай йодыш-влаклан вапештен кертташ.

1. Мутын ик да шуко значениян лийын кертмыж нерген умылен мо?
2. Күлшö пример-влакым писын муын моштен мо?
3. Мутер дене пайдаланен мошта мо?
4. Ойлончо-влакым чонгемаште нелылыкым шижеш мо?
5. Книга, тетрадь дене пайдаланеме годым чылажымат күлеш семын ышта мо?

Палемдыме йодыш-влаклан вапмутым пуэн, йоча урокысо пашажым аклышаш да тетрадыш отметкым вес тусан пасте дене шындышаш. Туныктышо ончал кайышаш да, күлеш гын, молан тыге аклым умылышаш.

VII. Монтгö пашам умылтарымаш.

Монтгалан 213-шо паша темлалтеш – лум мут-влакым возен лукман, нунын лексический значенийыштым мут сочетаний але кучык предложений гоч ончыктыман.

Икымше ойлончо гыч *куэр, удыр-влак* мут-шамычым возен лукман. Мут-влакын лексический значенийыштым муткылдыш але кучык ойлончо полшымо дене умылтарыман. Тыге: *куэр* – йытыра куэр, куэр волгалтеш. Яла воктене йытыра куэр купкеш. *Удыр-влак* – чевер удыр-влак, удыр-влак мурат. Удыр-влак чыланат пелдыш гай койыт.

5-ШЕ КЛАСС

Теме: Лум мут нерген умылымаш.

Урокын типше: у шинчымашым налме урок.

Палаш тыршымашым вияндыше цель:

1. Лум мутын ойлымаш ужаш ойртемжым да синтаксический рольжым рапемдаш.
2. Обращений семын кучылталтше лум мутын ойртемжым ончыкташ.
3. Күлеш грамматический форман лум мутым кычал мумо навыкым вияндаш.
4. Ойлончо-влакым член шот дене лончылымо пашам шуаш.

Ен-влак кокласе кылым вияндыше цель:

1. Йоча-влакын мут пояныкыштым ешараш.
2. Илышлан келшыше пашам ойырен налме нерген мутланаш.
3. Руп да марий йылме кокласе иктайлыкым ончыкташ (индивидуальный пашам ыштышылан).
4. Фантазий сынан сочинений возымо навыкым вияндаш.

Ешартыш материал:

1. В. Васильев да молат. Марийско-русский словарь. – Йошкар-Ола, 1991.

2. Ф.И. Грачева. Марий фразеологий мутер. – Йошкар-Ола, 1989.

3. А. Ермаков. Кушкыл, янлык, кайык... – Йошкар-Ола, 1991.

4. З.В. Учаев, Г.Н. Сидорова. Лум мут. Опорный сигнал-вклад: 5 класс. – Йошкар-Ола, 1989.

5. В.В. Кузнецов, Н.В. Кузнецова. Изложений сборник: 5 – 9 класс. – Йошкар-Ола, 2010.

Уроккын эргымыже

I. Организационный ужаш.

1. Туныктышын саламлалтмыже.
2. Клас пöлемын урокклан ямде улмыжо.
3. Йоча-влакын урокклан кўлеш ўзгарышт улмым тергымаш.
4. Тунемше-влакым пашаш кумыландымаш.

II. Йылме понялык дене паша.

Устный изложение.

Изложенный текстлан В.В. Кузнецов ден Н.В. Кузнецован «Изложенный сборник» книгашт гыч «Шошым» текстым (12 – 13 стр.) темлыман. Текст почеш ыштышаш паша:

1. Йылме мотырым лончылыммо годым авторын ончыктыммо шошын ойыртемлашыкыже шогалман: *кече кужемеш, ий-влак кержалтыт, лум шемемеш, кайыкат веселанрак муралта, вольык тўжсваке лекнеже, кайык-влак толаш тўналыт.*

2. Мут-влакын лексический значенийыштым рашемдыман: *тўрволак* – оралте леведыш тўрысё вўд йогаш йөнештарыме волак (ончыч тудым кўрволак маньныт); *шурнывооч* – овсянка, эше шўлыгайык маныт (А. Ермаковын мутерыштыже).

3. Мут-влакын возалтме ойыртемыштым лончылыман: *тўрволак, вольык, кыша, шурнывооч, вўташте, кийымыже, кайыше.* Кажне шомакын орфограммыжым ончыктыман.

4. Изложенийым устно эртарыман – ик-кок йоча каласкален лекшаш.

III. Урокклан задачым пындымаш.

1. Йылме уроккын тўн пашаже-влакым йоча рашемдышаш:
 - а) чын ойлаш тунеммаш;
 - б) чын возаш тунеммаш.
2. Тиде уроккышто ыштышаш пашам ончыктымаш:
 - а) Изложенийыште мо нерген ойлалте? – *Шошо, пўртўс.*
 - б) Текстшыте эше мо? Йодышлан вашмутым пуюшо шомак-влак могай улыт? – *Кече, тўрволак, ий, корно, вольык, вўд, шурнывооч, кайык-влак.*
 - в) Палемдыме шомак-влак могай ойлываш ужаш улыт? Тидын нерген тўналтыш класслаште тунемме. Тачысе урок гыч лўм мут нерген тунемаш тўналына. А кызат тудын ойлываш ужаш ойыртемыжым да ойлончышто синтаксический рольжым рашемдена.

IV. У темым тунемме корно.

1. Темым рашемдыше пример-влакым пымлымаш. Тидлан 329-ше пашам устно шуктымаш. Тудым тыгай радам дене шукташ келша:

- а) текстым ик йоча пўтынек лудеш;
- б) текстын тўн шонымашыжым рашемдыман: тунемде, сай професийым налаш ок лий;
- в) йоча-влак радам дене лўм мут-влакым каласен каят. Текст-ыште лўм мут шуко уло, кеч-могай йочат пример шотеш конден кертшаш, пырляк лўм мутын падежшым, могай лишаште да числаште шогымыжым рашемдыман.

2. Правилым пымлымаш.

- 1) Правилым йоча-влак шке семын лудыт.
- 2) Правилыште кызат марте уроккышто мемнан ойлымо деч посна эше мо нерген ойлалтеш? – Лўм мутын могай ойлончо член лийын кертмыж нерген ойлымо.
- 3) Лўм мут нерген эше могай книгаште пален налаш лиеш? – 3.В. Учасвын «Теория» книгаштыже.
- 4) Тугеже, мо тугай лўм мут? – Правилым йоча-влак уэш каласат.

3. Правилым паша дене пентгыдсмымаш.

Шуктышаш пашалан 331-ше уиразжений келша – тўналтыш ныл корным возен лугман да ойлончо-влакым член шот дене лончылыман. Паша тыгай радам дене кайышаш:

- 1) Ик йоча почеламутым йўкын лудеш;
- 2) Почеламутын тўн шонымашыжым рашемдыман – тунемат гын веле илышет сай лиеш.
- 3) Почеламут йылмыж дене ойыртемалтеш. Могай ойлончо-влак шинчаш пернат? – Вияш оян ойлончо-влак.
- 4) Вияш оян ойлончо кузе возалтеш, могай знак-влак шында-лыт?
- 5) Тўналтыш ныл корнысо ойлончым член шот дене лончылы-ман. Авторын мутным посна ойлончо семын лончылыммо нерген каласыман.
- 6) Савырныммут (обращений) ойлончо член лиеш мо? – Ончыч тунемме материалым ушештарыман.

4. Умылымашым паша дене тергымаш.

Учебникысе 332-шо пашам воктенесе йолташ дене пырля шук-тыман. Винительный падежыште шогышо лўм мут-влак тыгай улыт: *педалым, айдемым, еным, велосиледым, надырым, оравм, пашажым.*

Туныктышо парт кокласе мужыр-влакын мыняр винительный падежыште шогышо лум мутым мумылтым веле терга – шым лум мут лийшаш. Шуко але шагал лийме годым йочан пашажым терген лекман.

«Пашаште умылдымо мут уло мо?» – туныктышын йодыш-жо лийшаш. «Купто *надыр* шомакын лексический значенийжым муаш лиеш?» – умбакыже умылаш тыршыман – марла-рушла му-терыште (201 стр.).

5. Шинчымашым пентгдемдымаш.

Учебникысе 332-шо упражнении. Ыштышаш пашам рашемды-мек, шке семын йолташ дене пырля ышташ темлалтеш. Лица фор-ман лум мут-влак тыгай улыт: *авам, пеледышжак, олманужат, пакчасаскажат, пакчагоргем, икшыветлак, шум-чонетлан, ку-мылем*.

Паца радам тыгай лиеш:

1. Йоча-влак шке семын лица форман лум мут-влакым кычалт да тетрадьыш возат, могай лица формашто шогымыштым ончык-тат;
2. Текстым йўкын лудеак, йоча-влак мумо мут-влакым каласат – ыштышаш паца шотым шотыш налын, текстым йўкын лудмо де-коранаш лиеш;
3. Паца ыштыме текстын тембжым рашемден, йоча-влак йўкын ойлышаш улыт – ончыкылык пашам ойыден налме нерген шонкалаш таратыше текст.

V. Тунемшын шке ыштыме пашажым, умылмашыжым тергы-мыжж.

Учебникысе 334-ше упражнении. Пашам устарак, писырак йоча-влакын темлаш келшен толеш. Пашам ыштыше йочалан Ф.И. Грачеван «Марий фразеологий мутер» книгажым темлыман. Тыгай индивидуальный пашам йоча воктеке миен тергыман. Текстын со-держанийжым шотыш налын, туныктышо уло класслан монтышто лудын лекташ темлышаш. А «Марий фразеологий мутерыште» *кид* шомак дене кылдалтше ойсавыртыш шуко уло: кид гыч велеш – паша ок кай; кидымалне – воктенак, лишне; кид кўчык – ыштен керташ ок лий; кид модеш веле – куштылган, писын ышта; кид ок мий – йон, жап уке; ... Лудын лекме почеш йоча-влакын рушла фразеологий-влакым марла каласаш темлаш лиеш.

VI. Тунемшын шке пашажым аклымжж.

Шке пашажлан акым йоча шке пуышаш. Тыгодым тунемше ты-гай йодыш-влаклан вашештен кертшаш:

1. Лум мут нерген ончыч тунеммым шарна мо?

2. Урокышто пример-влакым кычалме годым нелылыкым шижын мо?

3. Мутер дене пайдаланен мошта мо?

4. Падеж форман да лица форман лум мут-влакым куштылган муын мо?

5. Вияш оян ойлончо нерген шарна мо?

6. Текстын тембже ден тун шоньмашыжым рашемден кертеш мо?

7. Книга, тетрадь дене пайдаланьме годым чылажымат кўлеш семын ыштен мо?

Палемдыме йодыш-влаклан вашмутым пуэн, йоча урокысо па-шажым аклышаш да тетрадьыш отмыктым вес тўсан пасте дене шындышаш. Туныктышо ончал кайышаш да, кўлеш гын, молан тыге аклымым умылышаш.

VII. Монтысй пашам умылтарымаш.

Монтылан 335-ше ден 336-шо паша-влак темлалтат. Икмыше пашаште текстым возен налман, ойлончо-влакым член шот дене лончылыман. Ешартыш пашам темлыман: лум мут-влакын грамматический формаштым ончыктыман (падеж, числа ден лица).

Кокмышо пашан творческий сынан улымжым ончыктыман: «Омо дене мўндыр планетеш» сочиненийлан планым чоныман. План поро шоньмашеш, вес планетысе цивилизаций дене келшен илаш тыршышаш шўлышеш негызалтшаш. План-тезис тыгайрак сынан лийын кертмым ончыктыман:

1. Ушпштем космонавт лияш шоньмаш пўрдеп.
2. Ю. Гагарин нерген книгаг йоратен лудым.
3. Книга ўмбалнак мален колтенам.
4. Омем дене шоньмашем шукталтын.
5. Мый вес галактикыш чонгештем.
6. Вес планетысе илыш мландысе деж чот ойыртемайтеш.
7. Тусо чонан-влак коклаште шкем шекланен кучем.
8. Нунат поро кумылшытым ончыктышт.
9. Помыжалт кайышым.

6-ШО КЛАСС

Теме: Наречийын значений тўшкаже.

Урокын типше: комбинированный урок.

Палаш тыршышым вияндыше цель:

1. Наречийын значений тўшкаж дене палдараш.
2. Текстысе геройын кумылжо да кучылтмо лексике кокласе кылым шижаш туныкташ.

3. Синоним наречий-владельцам кычалаш туныкташ.

4. Курыкмарла возымо текстым лончылаш.

Ен-влак кокласе кылым виянлыше цель:

1. Предложенный-владельцам чын чонымы навывым вяндаш.

2. Курыкмарий текстым умлаш туныкташ.

3. Шке понывашым весылан чын умылтарен керте навывым вяндаш.

4. Авторын геройын кумылжым почын пуаш йылме ойыртемым кучылтымжым умылтараш.

Ешартыш материал:

1. И. Иванов, Е. Мустаев. Марий синоним мутер. – Йошкар-Ола, 1975.

2. Марий орфографий мутер. – Йошкар-Ола, 2011.

Урокын эртымжыже

1. Организационный ужаш.

1. Туныктышын саламалалтымжыже.

2. Класс пöлемын уроклан ямде улмыжо.

3. Йоча-влакын уроклан кулеш узгарышт улмым тергымаш.

4. Туземше-влакым пашаш кумыландымаш.

II. Йылме поянлык дене паша.

1. Мутер диктант.

Ончычсо урокышто ик йочалан ешартыш паша пуалтын: орфографий мутерысе р буква гыч туналше мут-влак радам гыч лу наречийым возен лукташ. Тиде мутер диктантым йоча йолташыже-влаклан диктоватлен возыктышаш. Тергымашым тупшкан лончылымо гоч ышташ келша.

2. Мөнтсыö пашам тергымаш.

Мөнтгылан 1-ше ден 2-шо паша пуалтыныт (119 – 120 стр.). Туныктышо ончыч кудо пашам ойырен налмым рашемдынаш. Туземме теме дене коктынат кылдалтыныт, но 1-ше пашаште ойлончо член да ойлымаш укаш шот дене лончылыман, а 2-што наречиян сочетаний-влакым гына возен лукман. Пашам түрлö семын тергаш лиш:

1) Писын парт радам дене ончал каен тергымаш;

2) Воктенысе йолташын ончал лекмыже;

3) Икмыше пашам ыгтышылан: текст гыч наречиян сочетаний-влакым лудын ончыкташ – кулынак ышта, эн ончычак, эн ончычак чарафда, вара эрыкта, уже түрга, коклан гына эртен кудалыт, шлагбаум воктен (наречий почеш мут семын кучылталтын), йүдшö-кечыже дежуритлат.

4) Кокмышо пашам ыгтышылан: ала-мо гутлаште погыныш, йыраш пычкемышалт кайыш, иканаште пычкемышалт кайыш, тунамак толаш тунгалыч, иктын-коктын толаш тунгалыч, айда лишкырак, ындыжым толеш, трук йомыч, тунамак тунгале.

3. Туземме темым ушештарымаш:

Туземме темым ушештарымашым мөнтсыö пашам тергыме дене кылдаш лиш.

Утларак йоча 1-ше пашам налын гын, але мөнтгыла, ыгтыде кодо пашам лончылен налаш лиш.

Какне ойлончысо наречийым мумо годым чын улмым кодо урокысо правилан эртерен пентыдемдаш туныктыман, правилын шинча ончылаш улмыж нерген умылтарыман.

III. Уроклан задачым шындымаш.

1. Могай ойлымаш ужашысе мут-влакым мөнтсыö паша упражнений-влак гыч лончылен лукна? – Наречий-влакым.

2. Пример-влакым танаастараш.

Трук йомыч, тунамак тунгале – мөнтсыö пашан пытаргыш сочетанийже-влак мо дене ойыртемаштыт? – Йодыш дене. Тыгеже нуно шке значенийышт дене весе улыт. Тугеже мом ме таче тунамак тунгалына? – Наречийын значений тупкаже-влакым.

IV. У темым туземме корно.

1. Правилысе пример-влакым шымлымаш:

Икмынар мутышо дене (кодо мөнтсыö паша гыч) сочетанийым ыштен ончыктыман, мутлан: *тораште коеш, торашке каяш; сылын сүреглаш, чулымын куржаш; кызыт лудаш, шижерте возен; кенешаште вачешаш, яралан кодаш; коктын ышташ, кумытын куржаш; неш сылне, изиш варашырак.*

Тыгай паша дене йочалан раш лиш: наречий утларакше глагол дене муткылдышым ышта, тыгак пале мут да вес наречийымат умылтарен кергеш.

2. Правилым паша дене пентыдемдымаш.

Учебникисе 1-ше пашам шукутымаш. Тудо тыгай корно дене ышталт кергеш:

1) Пашан кок ужашыжге йоча йүкын луднаш.

2) Текст-влак мо дене ойыртемаштыт? – Геройын кумылжо дене.

3) Герой-влакын кумылыштым ончыкташ полшышо мут-влакым палемдыман:

а) икмише текстыште, мутлан, *йўжын кычкыралe*. Адакше герой чондымо предмет-влак дене кутыра. Тыште риторический обращений нерген ойлаш лиш;

б) кокымшо текстыште, мутлан, *соптыртата*. Герой ала-могай амаллан көра жап деч шуко мален колген, садлан кумылжо уке.

4) Пашам парт кокласе пошкудо йолташ дене пырля шукташ келша. Возен лукмо сочетаний-влак тыгай лийлаш улят:

а) *йырым-йыр мура, эшеат сай, кўшкө нёлтале, йўжын кычкыралe, адак кычкыралe, эше толын;*

б) *эрлашыжым тольо, шкетын тольо, писын кая, пеш вай-ке, таче уке, эркын соптыртата, кўш кўзымеш, чулыммырык шогылт.*

3. Шинчымашым паша дене тергымаш.

Умбажыке 2-шо упражнениийым шуктыман. Пашам какне йоча шке шуктыпаш, лач условийжым возыктыман: ойлончо-влак гыч наречиям сочетаний-влакым возен лукман. Ыштыме пашам йолташ-влак тетрадьдым вашталтен тергыпаш улят. Возен лукташ сочетаний-влак: *кўшнө огеи кой, йыр шарлен, кенета нёлтат кайыш, ончычмө нёлтат кайыш, кўшкө нёлтат кайыш, койын кўза, кўшкө кўза, вара лие, яндарын йонга.*

4. Темым пентгдемдымаш.

Урокын тиде ужашыжлан 3-шо паша келша. Тыште «Марий синоним мутер» дене паша темлалтеш. Йолташ дене пырля шуктыпаш упражнениий. 2-4 йоча пырля ыштыме годым утларак мутым мутерыште кычал муаш йөн уло. Кычал мумо шомак-влак тыгай лийлаш улят: *чак, тўвыт, рўжге, кўдын, рык, казыр, арик-турик; эксыде, олян-олян, ювыге, яжсон, ятырын.*

V. Тунемшын шке ыштыме пашажым, умылымашыжым тергымыже.

1. Тиде ужашыште 5-ше упражнениийым шуктыман: темлыме синоним кокла гыч келшышыжым ойырен налын, ойлончо-влакым чонен шуктыман.

Тергымашым адак йоча-влак тетрадьдым вашталтен, ваш мутланен-лончылен ыштен кертыт.

2. Утларак писырак кычалаш йоратыше йочалан 6-шо пашам темлыман. Тыште курыкмарий текстым лудын лончылыман да тўрлө ойлымаш ужашлан примерым кондыман. Текст умылаш лийше, садлан йоча лўм мут, пале мут, чот мут, глагол да наречий-влакым муын керташ.

VI. Тунемшын шке пашажым аклыммыже.

Шке пашажлан акым йоча шке пуылаш. Тыгодым тунемше тыгай йодыш-влаклан вашептен керташ:

1. Наречийым, наречиям сочетанийым ойлончышто муын молп-та мо?

2. Наречийлан йодышым чын шынден, могай тўшкашке пурмыжым умыла мо?

3. Синоним мутер дене писын пайдаланен молп-та мо?

4. Текстсые геройын кумылжым пижеш мо?

5. Ойлончышко ешарашлан мутын могай лийпашыжым умыла мо?

6. Книга, тетрадь дене пайдаланыме годым чылажымат кўлеш семын ышта мо?

Палемдыме йодыш-влаклан вашмутым пуэн, йоча урокысо пашажым аклылаш да тетрадьдыш отмыктым вес тўсан пасте дене шындылаш. Туныктышо ончал кайылаш да, кўлеш гын, молан тыге аклымым умылылаш.

VII. Монтгысö пашам умылтарымаш.

1-ше паша: текст гыч наречиям ойлончо-влакым возен лукман да член шот дене лончылыман. Наречийын могай тўшкашке пурмыжым ончыктыман. Палемдыман: чондымо предмет-влакым собственный лўм мут семын кучылтмаш йомакым чонгымо годым лийын кертеп. Садланак кем ден *ката* шомак-влакым куту буква дене возымо.

2-шо паша: текстын тўналтышыже уло, мучашым ыштыман. Умбажыке мутланымаш кузе каен кертеп ыле? Шке шонымашым ешарен возыман. Палемдыман: учебникыште пуымо ужашым возен налман огыл.

6-ШО КЛАСС

Теме: Текст дене паша.

Урокын типше: практикум урок.

Палаш тыршымашым вияндыше цель:

1. Текст лончылымо навыкым пентгдемдаш.

2. Текстла гыч тўрлө шинчымашым налын керташ лийым ончыкташ.

3. Текстлан вуймутым пуымо, тўн шонымашым рашемдыме, планым чонгымо навыкым вияндаш.

Ен-влак коклае кылым вияндыше цель:

1. Ойлымо да возымо йылме лывыргылыкым вияндаш.

2. Ойлоп, возмаш, текст-влакым чын чонаш туныкташ.

3. Түрлө семын лудмо навыкым вияндаш:

- а) пымлен лудмаш;
- б) текстын түн шоньмашыжым рапемдаш тыршен лудмаш;
- 4. Вес енын койышыжым, тудын шоньмашыжым умылаш туныкташ.

Ешартыш материал:

6-шо класслан туныкташ келыштарыме учебник.

Туныктышылан канаш-влак:

1. 6-шо класслан темлыме учебникын 163 – 168-ше страницеласе текст-влакым йоча-шамычлан шеледен пуыман. Тыгодым 2-3 йоча ик текст дене пашам ышта. Нуно, пырля канашен, түрлө пашам ыштен кертыт:

- 1) Икымше текст почеш тыгай паша-влакым темлыман:
 - а) ик йоча текстлан вуймутым пуа, текстынержанийжым умбакыже шуа;
 - б) вес текст почеш сүретым ышта.
- 2) Кокымшо текст почеш тыгай паша-влакым темлаш лиш:
- а) ик тунемше текстым радамла, ужаш-влакын кылдалтме йоныштым ончыкта;
- б) вес ешартыш информацийым пога (мутлан, 2013-шо ийысе комет нерген);
- в) кумшо йоча текст почеш сүретым ышта.

3) Кумшо текст почеш темлыман:

- а) ик тунемше текстлан планым чонга, геройын койышыжым аклен воза;
- б) вес илышыште лийше тыгайрак сынан сүрет нерген мыска-

ра сынан текстым воза;

в) кумшо тунемше текст почеш сүретым ышта.

4) Икымше текст почеш ыштыпаш паша-влак:

- а) текстын вуймутым пуыман, планым чонгыман;
- б) ик кутезе коча-кован сар жапысе илышышт нерген возыман;
- в) текст почеш сүретым ыштыман.

5) Визуальне текст почеш ыштыпаш паша радам:

- а) текстын вуймутым пуыман, планым чонгыман, түн шоньмашым умылтарыман;
- б) ача-авалан икше полшыш нерген возыман;
- в) текст почеш келышысе сүретым ыштыман.

6) Кудымшо текст почеш тыгай паша-влакым темлаш лиш:

- а) ик тунемше текстын чоналтмыж нерген умылгара, түн шоньмашыжым рапемда, планым чонга;

- б) вес тунемше Федян койышж нерген возыпаш. А тый кузе ыштен ыле? – шоньмашым икше семын рапемден, «Шоло олма» шонкалыман текстым чонга;
- в) кумшо текст почеш сүретым ышта.

2. Текстла почеш возыпаш почеламут сынанат лийын кертеп.

3. Сүретым ыштыше йочатержанийжым сайын палаш тугалеш, герой нергенат шонкала.

4. Практикум уроклан кок шагатым ойбырман.

5. Текст почеш ыштыме пашам иктыш чумырыман.

Икымше текст почеш паша

Икымше текст «Ушанле полшыкалыше улыт» маналтеш. Тыгеже, текстын куугурак ужашыже пыртартыш абзацыште лекше Марина ден Ирина Зоринамыт нерген лийшаш. Лач тиде ужашыжак учебникыште уке, тудым йоча икше шонен возыпаш. Учебникыште каласыме огыл тынат, чумыр текстлан лийын кертыне план нергенат мондыман огыл. Ыштыпаш паша радам тыгай лийшаш:

- 1. Текстым тўрысчек лудын лекман.
- 2. Текстыште ончыктыммо идалыкын пагытшым рапемдыман.
- 3. Шуыпаш ужашыште теве мо нерген каласыман:

а) ўдыр-влак дене палдарыман: нуно ко улыт, кузерак илат, могай классыште тунемыт, мом ышташ йоратат;

б) тунемме ийым кузе мучашленыт: тунеммаште могай кўкшытыш шуныт, кап-кылышт дене кузе вашталтыныт;

в) ача-аваштылан могай сомлыкым ышташ полшен кертыт: сўрт-кўрго пашаште, телылан озанлыкым ямдылыме шотышто;

г) ача ден авашт шочшышт-влакым ончен куанат.

4. Тунемше-влак икше ача-авалан могай полшышым ыштен шогымышт нергенат каласыпаш улыт.

Чумыр текстылан план:

- 1. Кенез пеленже ятыр пашам конда.
- 2. Йоча-влакат кертышт семын шудо ямдылыманште полшат.
- 3. Марина ден Ирина Зоринамытын ял пашаште полшымышт.
- 4. ўдыр-влак ача-авалан ўшанле полшыкалыше улыт.

Кокымшо текст почеш паша

Кокымшо текст «Тўнан изи унаже» маналтеш. Текстыште абзац-влакым луген пуымо. Нуным чын радамыман, кылдалтме йоныштым ончыктыман.

Кумшо текст почеш паиа

Кумшо текст «Камнеткан шүр» маналтеш. Заданий семен планым чогап гына темлалтын. Түгө гынат тексттүн тун шонь-машыкым рашемлыман: пырля модмо йолташым кочмо годымат модьман огыл.

Чумыр текстлан план

1. Йоча-влак уремыште модыт.
2. Мичи йолташыжым монтжжө үжеш.
3. Мичи кочкаш шинчеш.
4. Вачи омсадүрештө шога.
5. Вачин ойжо.

Текст почеш тезис сынан план

1. Вачи ден Мичи уремыште модыт да Мичимыг деке пурат.
2. Мичи кочкаш шинчеш, йолташыжым ужаш монда.
3. Йолташыжын уда койышыжым ужын, Вачи камнеткан шүр нерген шонен луктеш.

Нылымше текст почеш паиа

Нылымше тексттүн вуймутпо уке. Тудым келыштарен моштыман. Вуймут тыгайрак лийын кертеп:

1. Пырдыжысе возымаш.
2. Немыч пырдыжысе рушла возымаш.
3. Сенгыше салтакын мушто.

Текст почеш лончылынаш йодыш-влак:

1. Текстштыште могай сар нерген ойлалтеш?
2. Берлин нерген мом каласен кертыда?
3. Молан автор тыге манын: «Тунам руш йылым чылан

умыленат: немгышат, американецишат, французшат, итальянецишат, япон самурайжыт...»?

4. Мы пришли затем, чтобы Германия к нам не ходила ойлончымы кузе умылыман?

5. Тендан шоньманште, молан поснак палын возымо ой почеш возышо салтак шке лумжым ончыктен огыл?

6. Тексттүн чогаалтмышым умылтарга. Тудо могай ужаш-влак гыч шога?

7. Кушто авторын шомакше? Умбакеже шонто салтакын каласкалмышым кузе ончаш лиеш?

8. Тендан тукумда гыч кө сарыште лийын? Тудын нерген те мом паледа?

А. Федоровын возымо текстше тыгай сынан:

Шотлен пытарыдыме шүдыр-влак коклаште тунарак тыгыде кў але ий моклака-влак чонештылыт. Кажныжын шке корныжо, мучашыме куту онто семен шуйналтше. (1 абзац)

Кече йырат шуко түжем дене пўрдыт, кужу корным эртаг. Ик гана койылатмекышт, вес гана пўртылмешкышт, мыняр жап вучаш кўлеш? (2 абзац)

1997 ий март тылзе кыдалне ик тыгай уна Мланде деке кок шүдö миллион ментылан лишем, тўсшым ончыктыш. «Ончыза, – мане, – мый могай улам». (3 абзац)

Мландын йўдвелныже илыше-влак тудым куанен вашлийыч. (4 абзац)

Ояр кечын кас да эр ўжара голым ончышт. Кастене каван касвел-йўдвел кундемшытыже, эрдене – эрвел-йўдвелне. (5 абзац)

Рўмбалгымеке, шўдыр-влак эше чўкталт огыт шу, а тудö койылалтат. Вуй велже изи шўдыр гай чолгыж йўла, шентелныже волгыдö тўтыра поч семен шуйналтеш. (6 абзац)

Ученый-влак шотлен луктын шуктеныт. тудö Мланде деке угыч 2370 ий гыч веле пўртылеш. Ой, шуко вучыман! (7 абзац)

Мый тудым бинокль дене 1997 ий 23 мартыште – рўмбалгымек – ончышым да каласышым:

- Кужу корнет пиалан лийже! Уэш пўртылмешкет, кечыйолеш когарен, шулен-паланен ит пыте. Конешне, мыланем тыйым тунам ончаш, угыч ончаш, ок логал. Айдемын ўмыржө 2370 ий кутышан огыл... (8 абзац)

Абзац-влак кылдалтме йўным ончыктыман:

- икымше ден кокымшо абзац шке содержанияйышт дене кылдалтыныт. Кокышо абзацштыште подлержайжымат каласыме огыл, тудым контекст гыч веле умылыман;

- кокымшо ден кумшо абзац-влак тыгай шомак дене кылдалтыныт;

- нылымше абзацысе тудым шомак кумшо абзац дене кылым ышта;

- нылымше ден визымше абзац-влакым адак содержанияй гына ушен шога, визымше абзацштыште подлержай каласалтын огыл, тудым контекст гыч веле палыман;

- кудымшо абзацым текст дене ушен шогышо мут семен тудö шомакым шотлыман;

- кудымшо ден пымше абзац-влакымат тудö шомак ушен шога;

- тудым шомак пымше ден кандашымше абзац-влакым уша.

Визыише текст почеш паша

Тиде текстнат вуймутшо уке. Текстлан вуймутым пуыман, планым чонгыман, содержаний почеш ике шоньмашым ешарыман. Ыштыпаш паша радам тыгай лийшаш:

1. Текстым лудын лекман.
2. Содержаний дене тыгай пашам ыштыман.
- 1) Текстште пүргүсын могай жашым ончыктым? Пүргүс сүрөтүм ончыктыдак, автор тидын нерген могай деталь-влак дене ончыктен (вольык кутүшкө коштен, ава шудо солаш кая)?
- 2) Герой-влакын пашашт нерген каласкалыза:

а) аван пашаже:
- Молан тудын шөр лектышыже молын деч куту? Вольыкым ешарен пушымашат тудын пашаже мо?

б) Петюн пашаже:
- Молан Петюм автор ферме воктене ончыктен? Тудо могай пашам шуктен шоген кертен? Тендан шоньмаште, Петю могайрак рвезе?

3. Текстын содержанийже да кызытсе илыш:

1) Текстысе сурет ден кызытсе воктен улшо илыш коклаште могай ойырте-влакым каласен кертыда? Шоньмашдам радамын ончыктыза (утларакше озанлык паша да ег-влакын тушка пашам кузе шуктым оайртемлаш шогалман).

2) Герой-влакын паша деке отношенийыштым рашемлен, шкендан тушка паша деке кумылдам ончыктыза. Тыгай пашам ок-кўллан шотлымаш кушко шуктен кертен?

4. Текстын гўн шоньмашыжым автор могай ужашыште пуэн? Пытаргыш ойлончо дене автор мом каласаш шонен?

Автор лач пытаргыш ойлончыж дене важмалдыкын пашан кўлешлыкше нерген каласен.

5. Текстлан вуймутым пуыман.
Тунемше-влак гўрлў вуймутым пуэн кертыт. Но содержаний почеш утларак келшен толшо семын тыгайым шотлаш лиеш: «Ушанле алмаштыш».

6. Текстлан планым чонгыман:

- 1) Петюн аваже – доярке.
- 2) Петюн озанлыклан, аважлан польшкалымжыке.
- 3) Нойымеке, шўр ден кинде эн тамле кочкыш лийыт.

7. Текстыште ончыктым о паша гыч те можым ыштен моштеда? Аваланда эне кузе полшеда?

Шке шоньмашым ешарыме годым тиде йодышлан вашмут мондалтпаш огыл.

8. Петюн могай кумылжым поснак палемдаш лиеш?

Геройын пашам йоратымжыке, пашалан тунеммыже, аважым йоратымжык нерген тунемше поснак ойырен палемдыпаш.

Кудымшо текст почеш паша

Кудымшо текст «Ала, чынак, шоло?» маналтеш. Текстым лудын лекман, геройын койшыжлан акым пуыман. Лончылым о го-дым текстын чоналтымжым рашемдыман. Текст тўналтыште автор эн ончычак йодышым шында, вара вашмутым йоча годсо илышжы гыч каласкалымашжы дене пуа.

Чумыр текстлан план:

1. Озан олаш экскурсий.
2. Туныктышо йоча-влаклан олмам пуэда.
3. Йоча-влак шке олмаштым йоратен кочкыт.
4. Федян кочкаш тўналмыжыке.
5. Туныктышын йоча-влакым олма кочмо йўк деч корандаш тыршымыжы.
6. Муро йўкым олма пурлмо йўкын кўрлымжў.
7. Туныктышын шке пай олмажым шелмыжы.

Йоча-влак умылыпаш да рашемдыпаш улыт: Федя могай йончылым ыштен?

Айдеме гўрлў лиеш: икте чылажымат писын ыштен колта, весе гўрлў велым шонкала, вискала, вара веле пашалан пижеш. Тамле кочкыш улмо годымат ме гўрлў семын ыштена: икте витак чыла кочкын колта, весе тиде сай жашым шуаш тырна. Текстысе геройт (Федя) чылажымат эркын, шонен, жашым шуен ыштыше кокла гыч. Кажне айдемаат шке семынже чын: виан ыштен колтым о дене шуко йончылышат лиеш, уэп-пачаш ик пашамак ышташ логалеш. А эркын, шонен ыштыше енын йончылышыжат шагалак. Шукуж го-дым чыр ден эркын айдемын паша лектышыштат икгай лиеш. Лачак ме ваш улымен, айдемын темпераментше могай улмым ужын моштыпаш улына. Но палемдыман: текстысе герой ик йончылым ыштен. Могайым? Олма кажне йочан икте веле лийын. Тыгеже, кочмо жашым шуыман ыле мо? Чылан тудым шўрын ынышт ончо манын, мом ыштыпаш ыле?

Текстысе геройын койышжым лончылымо дене пырляк йоча-влакым шонкалаш, иктенлымашым ышташ тунуктыман да тыгай йодыш-влакым темлыман:

1. А те Федян олмышто кузе ыштеда ыле?
2. Туныктышо йондымо ситуаций гыч кузе лекташ тырша?
3. Те кузе туныктышылан полшен кертыда ыле?

Шымше текст почеш паша

Шымше текстым лудын лекман да геройын лумжӧ дене тудын кочажлан серышым возыман. Упражнений серышын ойыртемеже дене кылдалтын.

Тыгай пашам текстым чонгымо ойыртеме дене тагастараш келшен толеш: серышат кум ужаш гыч шогышаш:

Икымше ужашыште эреак порын саламталтман, кӧ возымо нерген унештарыман. Тыштак вес енын тазалыкше, пашаж нерген йодман.

Умбакеже каласаш шонным радамлыман. Тиде ужашыште эн тунжӧ – шонымашым рап почын пумыш. Тӱрыс ойлончым возен шуктыдымаш, шонымашым рап отыл каласымаш умылдымашым веле шочыкта. Садлан мом возымо нерген ушышто сайын кучыман, ойым, шонымашым копартен шуктыман.

Мучапшан уэш тазалыкым тыланыман, поро шонымашым пентгыдемден, ужаш-вашияш тыршымыдам ончыктыман, сайын чеверласен, серышым копартыман.

Палемдыман: вес еным пагалыше айдеме серышжымат чаткан, умылаш лийшын воза.

Кӱшнӧ палемдыме тыланымаш-влакым шотыш налын, Маринан лум дене кочажлан серышым возыман.

«ЛИТЕРАТУР» ПРЕДМЕТЫМ ТУНЫКТЫМО ОЙЫРТЕМ-ВЛАК

Школышто тунуктымо предмет-влак кокла гыч литератур поснак ойыртемалт шога. Тудо нӧргӧ йоча гыч Айдемым ышта, тудын айдеме шижманыже-влакым шуара, моло дене келшен илаш, шке эл, калык деке поро шижмаш-влакым лукташ полша. Литератур полшымо денак калык унеш кодымо патыр-ен-влак дене палым ыштена, поро ден осалым тӱрлӧ литератур герой-влакын шинчашт дене ужын палаш, ойыркалаш тунуктена. Тудын полшымыж дене калыкнан историй корнылажым уш дене савырнен ончалына. Чыла тидын дене пырляк самырык тукумым кызтсе писе илышлан ямдылымаш – школышто тунуктышын эн кугу сомылжо лийын ко-

деш. Мом йолеш илыш кызтсе самырык айдеме дец? Эн ончычак айдеме шке элжым, шочмо вержым, шочмо калыкшым, воктенысе ег-влакым пагален, йоратен, нунын дене кутешнен моштышо лийшаш. Шке пашажлан, илышжалан, воктенысе ег-влакын илыш-ыштланат вуйын шогышаш, кӱлеш лийме годым нуным арален моштышаш, тыгодымак айдемын чыла поро мотыжым ончыктен кертшаш. Илыш тыгак моло ег-влак дене мутланен моштымо, шыгыр жапыште кутырен-келыштарен кертме койышым йодеш. Вес кугу йодмаш – тиде самырык енын чын тӱняумылымашжым вияндымаш, лийын шогышо событийлан чын акым пуэн мошты-машым вияндымаш. Иырысе илышыште лийше да кызтат каен шогышо вапталтыш-влак илалше тукумым шукеж годым тургыжландарат, коклан неле понымашымат луктат. Но калык ушан ойын кызтсе жашлан, мемнан лашалан поснак келшен толмыжым унештарыме шуэш: корным палыше ег ок нойо.

Могай корно дене, тугеже, ме кайышаш улына, мом ыштышаш улына? Тиде йодыш кызтат эн тургыжландарыше лийын кодеш. Чыланат палена: шолын шогышо илыш, йырвап пуршо шинчымаш, умылымаш, куштылгын толшо увер палымаш лачымым шинчымаш, сылнымутан ойым лудаш, герой-влакын илышышт, пашашт нерген шонкалаш, кӱлеш иктенлымашым ышташ жапым йӧрпеш гаяк отыг кодо. Тыгеже, тиде чырым литератур уроклаште мынар-гынат пытараш тыршыман.

Мемнан понымаште, кеч-могай произведенийым лончылымо годымат тунуктышо эреак шарнышаш:

1. произведенийыште ончыктымо жап нерген йоча шинчы-машым налшаш, ег-влак ончычно шогышо туг йодыш-влакым палышаш;
2. кеч-могай геройын илышжым ту жапысе саман гоч ончы-шаш;
3. понымашыж дене йоча герой олмышто лийын ончышаш.

Урокышто тыгай йодыш-влак тугышкӧ лекшаш улыт: произведе-нийыште ончыктымо илышын тура савыртышлантыже кызтсе самырык ег мом ышта ыле? Кузе шкем куча ыле? Литературный герой-влак коклаште чын да йонтылыш ыштыше-влакым ужын мо-шта ыле мо? Йонтылыш ыштыше геройын могай шке умылтары-машыже уло? Тудымат айдеме семын умылаш лиеш ыле мо? Про-изведенийысе конфликт гыч кызтсе айдеме кузе лектеш ыле? Ваш умылдымаш гыч кузе лекташ лиеш ыле?

Вес кугу йодыш – литературный текст дене пашам кузе ышты-ман?

Мутат уке, изирак йоча-влак дене тӱналтыш классла семьянак лудмо навыкым вияндашат, лудмо почеш умылымым тергымашат

8-ше класс гычак геройын ылыш корныжым биографияй семан возымашым кучылтман (мутлан, Сергей Суворовын кучык илан корныжо).

Изираак классла гычак урок-практикум, зачет-влакым иланан пуртыман. Мемнан шоньмаште, тыгай урок-влакын кулешлыкын кызыт поснак палдырна. Йоча изинек палышаш: лийжак манан ыштет, тыршыманым пыштет гын веле паша лектыш леш.

Литературын эше ик кулешан могыржым палемден кодыман: сылнымутан литератур йоча фантазийым виянда. Молан манаш гын, произведенийыш чылт мучашыже уке: лудмекат, ме герой-влак дене умбакыже мо лийын кертме нерген шонена, нуным нерген тургыжланена. Туныктышо тиде могырмаат йоча дене пашам ыштышаш: произведенийым йоча шке мутшо дене шуйыжо, герой-влакын икмыняр ий гыч могай лиймышт нерген шонкалыже, шонь-машыжым шке ойжо дене каласыже.

Поснак шогалаш кулеш, мемнан шоньмаште, шке ссмын ыштыме пашашке. Векат, кажне йочан идалык мучко ыштыме пашажым иктыш чумырман. Тиде пашкыште, мутат уке, возымо паша чумыралтпаш, но тидат, йочан ойлымо йылмым кучылт моштымыж дене пырля, иктешлыше отметке шындыме годым куту верым налпаш. Тыгай чумырмашке мо паша? Эн ончычак йочан возымо творческий да тергыме пашам ыштыме лектышыже-влак, шке ссмын чумырмо вес источникласе материал, произведений почеш шке ыштыме түрлө кроссворд але сүрет – тыште тунык тышын фантазийке модлаш. Тыге чумырмо паша лектыш йоча кумылымат тарвата, утларак сайырак ышташ, сай могыр гыч ойыртемакташ тыршыман кумылым луктеш (адакше тиде паша-влак кызытсе ылыш йодмылан келыштаралтын гын). Йочан ыштыме пашажым иканаште актыме дечат корантым сайлан шот-лыман дыр. Мо тиде тыгай? Йоча шке ончылыжо шогышо йодышым луктен, но пашагыже йонгылышан вер ситышынак уло гын, айдемылан төрлөтешке, вес ссмын каласашыже йонным пуыман. Уэмдышаш, төрлышаш верлам ончыктен, йочалан монтеш пашам пörтылтпаш, сай лектышш шуашыже йонным пуыман. Тиде, мемнан шоньмаште, айдемым куштымаште пашам начар актыме деч утларак лектышым пуышо йон. Кажне ег шке пашажым аклен, төрлен, вес егын шинчаж дене ончен моштыман. Адакше литературым туныктышын пашажым аклымаштат тыгай лектыш моткоч полшен кертеш, тудо шинчалан койно леш.

Вес кулешан йодыш – посна йочалан пуымо паша (индивидуальный). Тунемшына-влак түрлө улыт: иктыже, кыртменак туземын, шинчымашым налеш, весын чыгышыжат шагалрак, вес ссмын ойыртемактынат кертеш, кумшо шонкалеш, пургедаш, шкетгач

шке верыштым мулаш улыт. Но тыгодымак ончыл верыш «молан?» йодыш лекташ: молан герой тыге ыштет? Вес ссмын ок лий ыле мо? Тый кузе ыштет ыле?

Тиде жапылгак йүкым чын шынден лудмаш (логический пералтыш, чарналтыш (паузо), фразе-влакым йүк полшымо дене ойырен моштыман, түрлө ойсем (интонаций) шке кулешан улмыштым огыт йомдаре. Но тунгалтыш гычак текстын могай улмыжо, тун шоньмашыже, планже ончыл верыш лекташ улыт. Автор шонь-машыжым ращарак почын пуаш йонным кучылтын, мо утларак шинчаш перна – кажне произведенийым лончылымо годым нине йодыш-влак ращемдалташ улыт.

Адакше 5-ше класс гычак туземше геройын ылыш корныжым план-тезис ссмын ращемден моштышаш.

Йоча кумшо, класс вапталтме дене да произведений-влакын кутыштышт вестүксемме дене туныктышын пашажат вапталтпаш. Произведенийым лудаш, лончылаш тунгалме деч ончыч йочам лудаш тараташ перна, вес ссмын ойлаш гын, произведенийысе эн пүсö верыш, конфликттыш туныктышо посна шогалаш, но конфликт рончалтым тукылаш отыл. Школысо практике ончыкта: умбакыже мо лиймым паша тыршыманым йоча шкесжак ончыкта. Но ынде туныктышо содержаниейым йодмо деч палынак коранташ, ончыко вес паша-влак лекташ улыт.

1. произведенийысе герой-влак, нунын иктайлыкышт да ойыртемышт;
2. тун геройын койыш-шоктышыжо (мутлан, молан йоча-влак Мишам Атаманыч манаш тунгалынг);
3. Молан герой-влак коклаште умылыдымаш лектеш? Кө тыште титакан? Молан? (Нина ден Атаманыч коклаште, мутлан);
4. Кузе конфликт корандалтеш?
5. Могай йондымо паша герой дене лийын каен?
6. Произведений могай шоньмаш дене пыта?
7. Тый герой-влак олмышто мом ыштет ыле?

Тыгай йодыш-влак литературный текстым түрлө ссмын лудаш таратат: южо вере тужвач ончыкат сита, южо вере шымылен лудман, шарнаш тыршыман але ончал лекман.

Мутат уке, текстлан план, произведенийын йылмыже але авторын ойыртемактыше лекижыж нергенат, кучылтмо сылнештарыме йон-влакым лончылымаат öрдыжеш кодаш огеш лий.

Утларак кутурак класслаште (8-ше класс гыч тунгалын, мутлан), произведений почеш лекше критический статья-влаклан посна верым ойырман. Монтгысö паша ссмынак нуным пуыман, конспект возыман, кучыкын критик-влакын аклен возымыштым каласкалыман, цитатым кучылтмаш куту верым налмаш улыт. Тыгай паша вес источниклам шерым лекташ тарата.

влакын ойлымо, возымо верла гыч налме ужаш-влакым тушкалме пашаке савырыме деч палынак корандаш тыршыман. Тыгезе, произведенийла почеш возымо текст-влак произведенийлан, геройлан акым пуышо сынан лийлаш улыт, а посна образ нерген возымо годым тунемше шкенжым герой олмыш шогалтен ончыпаш, тиде велым акым пуыпаш.

Шке семын лудмо да лончылымо паша.

Мемнан понымаште, программе почеш урок деч ёрдыжтё лудаш да кангашап темлымме произведений-влакым лончылымо пашамат молемлаш лиеш. Темлымме произведенийла радамым шымлелектын, йоча-влак шкалашпаш кок-кум произведений гыч ойырен налпаш улыт, тунемме пелйлан ик гана йолташ-влак ончылымо шылымме произведений нерген шке понымашпаштым ойлыпаш улыт. Йоча могай корно дене ямдылалтпаш да понымашым радамлелен кертпаш?

1. Произведенийын авторжо да тудын кучык илыш корныжо.
2. Лудмо произведений да тудын темыже ден идеяже.
3. Произведенийын сюжетше (связке, действий виянмаш, кулминаций да связке).
4. Образ-влак системе. Положительный да отрицательный герой-влак. Персонаж-шамыч.
5. Произведенийын йылмыже (йылме яндарлык; кучылтмо сылнептарыме йон-влак: эпитет, танастарымаш, метафор; калык ой ден фразеологий-влакым кучылтмаш).
6. Лудмо произведений да кызытсе илыш. Герой-влак декелеш кумыл.

Тыгай пашам 5-ше класс гычак туналман, лац шындыме йодыш-влак йоча йотгалан келшыше лийпаш улыт.

1. Произведенийын авторжо нерген ой.
2. Произведенийын темыже да тун понымашыже.
3. Произведенийысе герой-влак. Нунын койыш-шоктышышт.
4. Герой-влак кокла гыч ко утларак келшен? Мо дене?

Кызытсе жапын йодмо вес йодышжо – тунемме произведений почеш шылымме паша шуктымаш да пусё йодыш почеш мутланымаш. Тыгай паша шкегыч кычалап, иктешпаш, илышысе проблем-влак нерген шонкалаш тарага. Тыгак ойлым да возымо йылмым вияндашат йон лектеп. Пусё йодыш-влакым лончылымо годым йылме этикетым, учашымаш культурым вияндаш, шке понымашым енлан ушандарен ойлаш, ен шомакым умылаш, күлеш годым ен ойым торлаш але шке понымашым вес шинча дене ончалашат йон лектеп. Тыгай паша-влакым класс шот дене тыгай корно дене шукташ лиеш:

кычалаш йората, нылымшын ойжат южгунам почеламут корным ушештара. Нуным чылаштымат пашап ушен моштыпаш улына. Творческий шуйлашан йочалан сынымутан түрлө текстым, почеламут корнылан чонаш пуыман, книга йоратыше йочалан произведений-влак почеш кулурак класслаште шылымаш пашамат, иктешпаш сынан сомбылмат темлен ончыман. Тыгай годым тунешкышо ик-кок ой дене шке семын иктеплен каласыме ойымат, онгай савыртыш-влакымат ужаш тыршыпаш, сайын аклыпаш – поэт але писатель, шанчын але вес возышо ик ганат иканаште ок шоч. Кучык жапыште лектышым ужаш понышо йоча произведений почеш түрлө йодышпаш ямдылен кертеш, тусеч вуыым пуырагаш йорышпаш түрлө модышмат чумыраш лиеш. Но произведений соержаний гыч лектын шогышо пусё йодышым лончылымашке уло классым ушман. Ойлым йылмым вияндаш, йолташ-влак ончылымо шке понымашым раш почын пуаш тыршыпаш, ойым радамлен, ушандарен ойлен кертмаш, аудиторий ончылымо шкем кучымаш, йылме этикетым шуктымаш, вес енгын понымашыжым пижаш тыршыпаш, күлеш годым вес енгын мутышкыжо пурен моштымаш – литературным туныктым йодыш-влак дене пырляк ончалтпаш улыт.

Йылме лывыртыме паша. Пашанан тиде могыркым ойырен каласама гынат, каже литератур урок – тиде йылме лывыртыме жап. Шукыж годым почмо йылме дене куштылгыш ойлен моштышо туныктышын тунемшыжат ойлан кусеныш огеш пуру: йылмыжат лудымо, сылнептарыме йон-влакат шке всрыптышт улыт, ойыш куэмалтше ойсавыртыш-влакымат, калык ойымат пуртен колта. Но тыгай моштымашын ава шор дене пырляк айдеме йылмеш пытымыжым нигузсаг палемдыде ок лий. Школышто ме тиде пөлкым вияндын, пойдарен гына кертана. Тидланже урок гыч урокыш йоча ойым художник семын чиялтыман, скульптор семын ненчыман да адакше плотник семын локинчашат перна. Мутмастар-влакын возымыштым эскерен, шкеат возкалаш тыршен, самырык тукумат йылме понылыкым пижаш тунемпаш. Туналтышлан калыкут-влакын пусё понымашпаш, куэмалтше ойсавыртыш-влакын важмалдык ойыштым умылтарымаш гычат туналаш келшен толеш. Ен ой семын изирак текст-влак чонтымашат пашам куштылемдаш полшат. Вараже произведенийысе герой нерген понымаш, тунды чын але йонгылыш ыштымыж нерген умылтарен возымаш, тунверыштым налпаш улыт. Ончыксо семынак литература произведений почеш кумда планан сочинений возымашат чылт мондалтпаш огытыл, но геройын пашажан, илышжылан акым пуэн возымаш, герой олмышко шке шогал ончымаш тун верым налпаш улыт. Мутат уке, йоча цитатым кучылт моштыпаш, но пугынь пашам вес ен-

Шымлымаш папа	Пүсөй йолуш
6 класс	
1. Эино ден Ондре коклаште иктайлык да ойыргем (В. Иванов. «Вүдшю келге, серже тура» повесть почеш). 2. Сар да йочан илышыже (В. Юксерн. «Атаманыч» повесть). 3. «Петю» поэмыште Петом герой семын ончыктыман (Г. Матюковский). 4. Н. Лекайнын «Шёртньо падыраш» повестыштыже сар жапысе йоча-влакын колхозлан полшышт.	1. Те мөнтшыкыда вес сентым илаш пурген кертыда ыле мо? 2. Ме эрс чын ыштена мо? 3. Петю гай лүддымөлийн керташ мо? 4. Изинекак йочалан кулешан пашам ушанаш лиеш мо?
7 класс	
1. Ким Васинын «Юкей Егоров» ойлы-маштыже тунамсе эрвел марий-влакын илышышт. 2. Шабдар Осынын «Акырсаман» повестыштыже граждан сар жапысе ял илышым ончыктыман. 3. В. Юксернын «Вүдшю йога – серже кодеш» повестысе Вася ден академик В.П. Мосоловын илыш корнышт. 4. М. Шкетанын мыскара геройжо-влак да илыш вапталтыш. 5. Я. Элексейнын «Өрмөк», Шабдар Осынын «Акырсаман» да Ю. Аргамоновын «Киндет перкан лийже» произведенийышт-влакын кинде темс дене кылдалтмышт. 6. Н. Лекайнын «Шёртньо падыраш» да В. Сапаевын «Мом каласет, Милия?» повестылаштышт йоча-влакын пашаштым ончыктыман.	1. Телек гай сг-влакым кузе аклаш лиеш? 2. Шоньмаш дене пентьде айдемем сенаш лиеш мо? 3. «Йылмет дене ит вашке, папат дене вашке» калыкмутым кузе умылыман? 4. Илпаш дене төр ошкыл-маш. Мо тиде тыгай? 5. Самырык тукум киндым кузе акла? 6. Толя семын енлан полпаш лиеш мо? (В. Сапаев. «Мом каласет, Милия?»)
8 класс	
1. С. Чавайнын «Акиагыр» драмыштыже крепостной правам ончыктыман. 2. «Марий кундем почмылан» да «Вурс йук» почеламутлам возымо ойыргем. 3. Шабдар Осынын «Акырсаман» да Н. Игнатевын «Комсомол ұдыр» повестьлаштышт марий ялысе шужен ийым ончыктыман. 4. М. Шкетанын «Илпаш ўжеш» ойлы-маштыже киндын рольжо.	1. Воктенысе тушман еным шижын шукташ лиеш мо? 2. Творческий папа кузе аклалтеш? 3. Киндын шерге акшым паленак, Огагтя шергидым шувалыкта. Огагтя чын ыштена мо? 4. Весым тошкен, шке понымашке шуаш тырышмаш. Тиде могай койыш: сай але осал?

5. В. Савин «Муро орланте» ойлы-маштыже онартыш мут-влакым кучылт-маш. 6. Дим. Орайын «Чолга шўдыр» повестыштыже Аван образше. 7. Г. Алексеевын сложный мут ыштыме шотышто мутмастар-влакын (В. Сави, Дим. Орай) традицийыштым шуймыжо. 8. Кундемаштыда илыше, пашаште чатым налше ўдыраманш нерген очерк сынан пашам возыман.	5. Кажне айдеме шке чо-ныштыжо мурым шочыктен кергеш мо? 6. Айдеме илаш шочеш. Сергетат шке илышыжым гына арален кодымо нерген шонышаш ыле огыл мо? 7. Те ялыште але оланте илаш шонеда? 8. Шкетын тўтаным сенаш лиеш мо?
9 класс	
1. Я. Ялкайнын «Андрий Толькин» повестыштыже марий ялысе граждан сар годсо илышым ончыктыман. 2. XVI курымсо марий-влакын илыш ойыртемашт (К. Коршунов. «Аксар ден Юлавий» драме). 3. XVI курымсо марий еш (К. Коршунов. «Аксар ден Юлавий» драме). 4. «Олак Микита» романыште ончыктымо илыш ойыргем (Н. Ильяхов). 5. «Онтон Йыван» ойлымаште вуйлатыш образшым чонтыман (Н. Ильяхов). 6. «Кугу сарын тулыштыжо» романыште (Н. Лекай) калыкын патырлыкшым ончыктыман. 7. Кугу сыйыштő посна егын верже (Н. Лекайнын «Кугу сарын тулыштыжо» романже да С. Вишневын «Пил» поэмыж негызеш).	1. Неле илыш айдемем шуара але темдалеш? 2. Кок озалан келыштараш лиеш мо? 3. Микаля гай сг-влак кызыт улыт мо? 4. Кызыте илышыште имнын рольжо. 5. Озандык да вуйлатыше. Кузе нине умылымаш-влак кылдалтат? 6. Илышыште Жаров гай сг-влак кўлат мо? 7. Кунам айдеме пиалан лиеш?

Палемден кодыде огеш лий: урокышто ыштыпаш папан кеч ала-могай йонжым ончыктена гынат, йўлышю шўман туныктышо деч посна нимоат ок ышталт. Туныктышын сынымутан литературым йоратымыже йочаже-влак деке вонча. Туныктышо прозо деке лишыл гын, йоча кумылан повесть ден романым, ойлымашым лудаш тўналеш. Туныктышо почеламутым воза гын, Зинаида Ермакован гай тўнемышыже-влак лектат. Йыр илышысе тўрсырым школ корныштыжо ужино туныктышо, классышкыже толын, йоча-влак дене тиде проблеме нерген ойда гын, шке мутышкыжо тўнемышы-влакым ула гын, самырык-влакат йўлышю шўман, айдеме кумылан кушкыт.

МАРИЙ ЙЫЛМЕ УРОКЫМ АКЛЫМАШ

Тергыме могыр	Аклымаш (балл)
I. Урокыш ушымаш	
1. Класслан паша кумылым пуртымаш.	0 1 2
2. Урокын цельжым рашемдымаш.	0 1 2
3. Тунемашын кулешлыкшым умылтарымаш.	0 1 2
II. Урокын осначенностью	
1. Доска, түрлө наглядность (ончыкташ йорыш материял), ТСО.	0 1 2
2. Наглядность, ТСО-м кучылтмашын кулешлыкше.	0 1 2
III. Урокын содержанийже	
1. Урокын структуржо ден цельжын келшен толмышт.	0 1 2
2. Темын класслан келшен толмыжо, турым почын пуымаш (раш але уке).	0 1 2
3. Урокышто ыштыме паша-влакын түрлө йочалан келыштаралтмыже.	0 1 2
4. Содержанийын научностью.	0 1 2
5. Тунемме материалын илыш да моло предмет дене кылдалтмыже.	0 1 2
6. Урокын нравственный могыржо, туняумылымашым вияндаш полшымыжо.	0 1 2
7. Урокын эстетике могыржо.	0 1 2
8. Келшен толшо методикым кучылтмаш.	0 1 2
9. Тергымашын кулешлыкше, чын эртаралтмыже.	0 1 2
10. Шкем тергымашым (самоконтроль) кучылтмаш.	0 1 2
11. Предмет деке шумандымаш, модыш йоным кучылтмаш.	0 1 2
12. Ешартыш материалым, литературым кучылтмаш.	0 1 2
13. Йылме лывыртме пашам эртарымаш.	0 1 2
14. Лудмашын да возымашын верышт.	0 1 2
15. Книга дене пашам ыштен моштымаш.	0 1 2
16. Шке семын тунемме навыкым вияндымаш.	0 1 2
17. Урокышто кулеш наре возымаш (50 – 200 мут).	0 1 2
18. Түрлө лончылымашым эртарымаш (фонетический, мутын составше, мутын ышталтме йонжым ончыктымаш, морфологический да синтаксический), текстым түрыс лончылымаш.	0 1 2
19. Возымо чаткалык, возымо эстетикым шуктымаш (поля, абзац, текстым абзацлан чын шеледымаш).	0 1 2
IV. Урокын психологический могыржо	
1. Урокысо папан түрлө видным кучылтмаш.	0 1 2
2. Посна туткышым (активное внимание) йодшо жапым кучылтмаш.	0 1 2
3. Посна шарнаш күлшө материал дене паша (устный да возен шарнымаш).	0 1 2

4. Шарнымашын түрлө видным кучылтмаш (образный, мутын полшымыж дене, лудын, эмоциональный).	0 1 2
V. Тунемашын панажым аклымаш	
1. Тунемашын урокыш ушнымыжо.	0 1 2
2. Тунемше-влакын шке семын пашам ыштен моштымаш.	0 1 2
3. Түшка паша годым йоча-влакын шкем кучымышт.	0 1 2
4. Тунемашын шке пашалан акым цуэн моштымыжо.	0 1 2
5. Доска воктене пашам ыштен моштымаш.	0 1 2
6. Учебник да моло источник дене пашам ыштен моштымаш.	0 1 2
7. Йоча-влакын йылме лывыргылыкышт.	0 1 2
VI. Йоча тазалыкым эскерымаш	
1. Класс пöлемын уроклан ямде улмыжо (волгыдылык, арулык, юж яндарлык).	0 1 2
2. Парт коклаште йочан чын шинчымашыже.	0 1 2
3. Йоча-влакым кандарымаш.	0 1 2
VII. Тунемше ден туныктыш коклаше кыл	
1. Туныктышын педагогический мастарлыкше, йылмыже, йоча дене мугланен моштымыжо, дикийже, эмоцияже, тужвал түспө.	0 1 2
2. Йоча-влакын туныктышылан вашмутышт.	0 1 2
3. Классысе поро шұлып (психологический климат).	0 1 2
4. Посна йоча дене паша.	0 1 2
5. Түшка папаш ушен моштымаш.	0 1 2
VIII. Урокын итогышо	
1. Уроклан палемдыме пашам шуктымаш.	0 1 2
2. Мөнтгысө папан кугтышо, йочалан келшен толмыжо, ойырен налаш йорышпо улмыжо, ыштыпаш пашам умылтарымаш.	0 1 2
3. Отметкын воспитательный йонжө.	0 1 2
4. Урокын кумылым савырыммыже.	0 1 2

Палемдыман: урокын посна могыржо утларак келшыне гын, посна ик баллым ешарыман.

Чылаже тынар балл: _____

Чыла гыч тынар процент: _____

Уроклан отметке: _____

«5» отметкылан – 100 – 69 балл.

«4» отметкылан – 68 – 46 балл.

«3» отметкылан – 45 – 23 балл.

«2» отметкылан – палемдыме деч изирак баллан.

Палемдыманш. Урок аклымашым Л.Н. Курошинан чончымосхемыжлан энтерген ыштыме (ОГБОУ ДПО УИПКРО филологический образований кафедрын методистше).

ВУЙЛЫМАШ

Шочмо йылмым у стандартлан келшышын туныктымаш....	3
Монгыс паша.....	11
У материалым тунеммаш.....	16
Йылме лывыргыме паша.....	19
Шылмаш паша деке шумандымаш.....	25
Уста йоча дене паша.....	27
Приложений	37
5-ше класс. Тема: Ик да шуко значениян мут-влак.....	41
5-ше класс. Тема: Лум мут нерген умылымаш.....	45
6-шо класс. Тема: Наречийын значений тушкаже.....	49
6-шо класс. Тема: Текст дене паша.....	56
«Литератур» предметым туныктымо ойыртем-влак.....	64
Марий йылме уроком аклымаш.....	

Учебно-методический изданий
Кузнецов Валерьян Васильевич
Кузнецова Нина Васильевна
КЫЗЫТСЕ СТАНДАРТ ПОЧЕШ
МАРИЙ ЙЫЛЫМ ТУНЫКТЫМАШ

Туныктышо-влаклан полым

5 – 6 класс

Учебно-методическое издание

Кузнецов Валерьян Васильевич
Кузнецова Нина Васильевна

ОБУЧЕНИЕ МАРИЙСКОМУ ЯЗЫКУ
ПО НОВОМУ СТАНДАРТУ

В помощь учителям

5 – 6 класс

На марийском языке

Редактор Г. И. Армякова
Компьютерная верстка И. В. Бурмановой